

ҲАМИДЖОН ҲОМИДОВ

„АВЕСТО“ ФАЙЗЛАРИ

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ МЕРОСИ НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ — 2001

Ҳомидов, Ҳамиджон.

«Авесто» файзлари / Илмий муҳаррир: Н. Комилов. — Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашр., 2001.—96 б.

«Авесто» файзлари» номли ушбу рисола аجدодларимизнинг энг кўҳна маънавий мулки. Якка тангрига эътиқод — зардуштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто»нинг айрим илмий, маърифий жиҳатларини батафсилроқ баён этишга бағишланган ўзбек тилидаги биринчи рисола-дир. Китоб кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган.

ББК 82. 3(5У)

Илмий муҳаррир — *филология фанлари доктори,*
профессор **НАЖМИДДИН КОМИЛОВ**

А 0503020904-278 -2001
М 361 (04)-2001

ISBN 5-86484-057-2

© Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2001 йил

МАЪНАВИЙ МЕРОСИМИЗ САРЧАШМАСИ

Биз тарих китоблари ва дарсликлар орқали Зардушт, унинг муқаддас китоби «Авесто», зардуштийлик дини ҳақида айрим маълумотлар, хабарларни билардик, холос.

Аммо «Авесто»нинг яратилиш тарихи, пайдо бўлган макони, бу таълимотнинг моҳияти хусусида чуқур билим олиш имкониятига эга бўлмай келдик. Чунки бу китобнинг ўзи ўзбек тилига таржима қилинмаган эди. Иккинчидан, «Авесто»ни батафсил таҳлил қилиб берган бир яхлит тадқиқот ҳам йўқ эди.

Истиқлолнинг шарофатиким, биз кўп минг йиллик маънавий меросимизни бор бўй-басти билан ўрганиш ва қадимий манбалардан тўлиқ хабардор бўлиш имкониятига эгамиз. Қадим Сўғд, қадим Хоразм тарихи, яратилган обидалар, ёзма ёдгорликлар, илмий ва бадий асарлар тадқиқ этилмоқда. Айниқса, жаҳоннинг биринчи муқаддас китоби бўлган «Авесто»нинг таржима бўлиб нашр этилиши ва бу ҳақда дастлабки тадқиқотларнинг юзага келиши муҳим маданий воқеадир.

Зардушт пайғамбарнинг номи билан боғлиқ бўлиб келаётган «Авесто» нафақат диний ақидалар мажмуаси, балки улуғ бир бадий-фалсафий ёдгорлик бўлиб ҳисобланади. Чунки Зардуштнинг аждодлари асл хоразмлик бўлиб, у шу жаннат ўлкада туғилиб вояга етган, шу ерда илм ўрганган, шу ернинг асотирлари, фалсафий ғояларидан илҳомланган зотдир.

Зардушт — дунёнинг биринчи пайғамбари, биринчи шоири ва файласуфи. У инсониятнинг фаровон ҳаёт ҳақидаги поклик ва ростлик, меҳнат ва фаолият, аҳиллик ва хушнудлик ҳақидаги ғояларини тараннум этди. «Авесто — ўтроқлашган аҳолининг ҳаёт тарзини ҳимоя қилувчи, экин-тикин, ободончиликни, каналлар қуришни, шаҳарлар барпо этишни тарғиб этувчи асардир.

Зардушт учун энг улуғ инсон ерга ишлов бериб мўл

ҳосил оладиган, обод ва серсув яйловлар, боғлари бор ҳунарманд деҳқондир. Буғдой ерга экилгач, аҳриман дев безовта бўлади, буғдой ўеиб бошоқ боғлагач, дев нола қилади, буғдой хирмонга тўплангач, дев ўкириб йиғлайди ва буғдой ун қилиниб нон ёпилгач, дев тоқат қиллолмай, жон беради дейилади «Авесто» гимнларидан бирида. Яратувчи инсон қудрати, меҳнат ва ҳаёт қудрати ана шундай тасвирланади. Бу қудрат тимсоли қилиб, китобда оламнинг яккаю ягона яратувчиси, посбони, яхши инсонларнинг ҳимоячиси Ҳурмузд тасвирланади.

Ҳурмузд — ҳақиқат ва адолатни, ростлик ва покликни ҳимоя қилади, у — ёруғлик, фаровонлик худоси.

Аҳриман эса — ёлғон ва бўҳтон, зулм ва зулмат тимсоли. У соҳибқудрат тангри эмас. Соҳибқудрат тангри фақат Ҳурмузднинг ўзи, Аҳриман Ҳурмуздга таҳдид солиб туради, одамларни тўғри йўлдан чалғитади. Аммо Аҳриман охир-оқибатда енгилади, у Аҳрумаздо нурига тоқат қилолмайди, унинг қудрати олдида ожиздир.

Зеро, Аҳрумаздо — Ҳаёт тимсоли, ҳаёт ҳимоячиси, Аҳриман эса — ўлим тимсоли, вайронагарчилик, касофат ва палидликлар ижрочиси. Бунда, албатта қадимги аждодларимизнинг хайру шар, эзгулик ва ёвузлик ҳақидаги тасаввурлари акс этган, халқнинг яхшилик ва адолат галабасига ишончи, бунёдкорлик руҳи барқ уриб туради.

Зардушт ғоялари Турон, Эрон, Юнон халқларининг тафаккурига чуқур сингиб борди, шу асосда поклик ва ростгўйлик тамойилларига асосланган ижтимоий ахлоқ шаклланди («Авесто»нинг бутун қисмлари бўйлаб ёлғон ва рост орасидаги баҳс давом этиб, яхши сўз, яхши иш, яхши хулқнинг тантанаси кўрсатилади), якка худодлик фалсафади, дунёни янгича англаш фалсафаси юзга келди, одамларда яратувчанлик, ижодга руҳлантирувчи солим бир ишонч, ёруғлик, яхши ҳаётга интилиш иштиёқи қарор топди. Буларнинг ҳаммаси одамзотнинг олға томон улғайиб боришидан нишона эди.

Буни яхши англаш учун эса «Авесто»ни ўрганиш, турли тадқиқотлар яратиш керак албатта.

Филология фанлари доктори, профессор Ҳамиджон Ҳомидий шу қутлуғ ишга қўл уриб, «Авесто файзлари» номли китобни ёзибдилар. Китобда, бизда биринчи марта «Авесто» ҳақида кенг маълумот берилади, ушбу қимматли манбанинг яратилиш тарихи, тақдири, қисмлари, ғоявий мазмуни очиб берилади.

«Авесто» ҳақидаги эски тушунчалар асосли равишда танқид қилинган. Олим бевосита манбанинг ўзи устида ишлаб, Зардушт дини, бу диннинг пайдо бўлиш сабаблари, тарқалиш жуғрофияси, ибтидо ва интиҳосини ўрганadi.

«Авесто»нинг ўрганилиши, хусусиятлари, тарих ва адабиёт билан боғлиқ жиҳатлари ҳам яхши ёритилади.

Ҳамиджон Ҳомидий китоби содда ва қизиқарли қилиб ёзилган. Маънавиятимиз тарихи билан қизиқувчиларга у кўп-кўп маълумот беради, тасаввуримизни кенгайтиради.

*Филология фанлари доктори,
профессор*

Н. Комилов

ЗАРДУШТНИНГ ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИ

ИБТИДО

Эрамиздан олдинги IX асрда илк куртаклари бизнинг юртимиз ҳудудида пайдо бўла бошлаб, VII асрда узил-кесил шаклланган маздопарастлик динининг асосчиси Зардушт ва унинг муқаддас китоби «Авесто» хусусида кўплаб илмий рисолалар, қисса ва романлар яратилган. Бу асарлар яқин XIII аср давомида Моваруннаҳр, Хуросон, Эрон ва қисман Кавказ халқларининг Яккахудолик эътиқоди бўлган зардуштийлик тарихи, моҳиятини аниқлаш, тадқиқ этишда шубҳасиз, улкан аҳамиятга эга. Биз ҳам кейинги ўн йил давомида бу масалани, хусусан, Зардушт шахсиятини аниқлаш йўлида кўп манбаларни ўргандик, «Авесто» таржималари, янги форсий нашрларини, сосонийлар даври ёдгорликлари «Бундахшин» ва «Динкард»нинг таржимаси, тўрт жилддан иборат «Авесто» луғати»ни ўқиб чиқдик ва ниҳоят, мушоҳадаларимиз бир жойга жамлангандай, фикрлар тўлишиб, теранлашгандай бўлди. Ана шу мулоҳазаларни ўқувчилар ҳукмига ҳавола этишга аҳд қилдик.

ЗУХУРОТ

Барча пайғамбарлар, дин пешволарининг саргузаштлари фавқулодда кечинмалар, руҳий ҳолатлар, илоҳий башорату кароматлар билан тўлиб-тошган, Зардуштининг дунёга келиши, зуҳуроти ҳам ана шундай ногаҳоний ҳоллардан холи эмас.

Кўҳна Хоразмдаги Спитама қавмининг сарбони Фароҳим хонадонида қизалоқ туғилди. Унинг кўзида хуршиди раҳшон ҳувайдо, юзида эса моҳи тобон пайдо. Чақалоққа Дугдова, деб ном қўйдилар. Ота-она фарзандини еру кўкка ишонмай, эл кўзидан пинҳон тарбия-

лай бошладилар. Қизча улғайган сари унинг сиймоси-даги нур аллақандай соҳир қудрат касб этар, хонадон-да қуту барака ортиб борарди. Ниҳоят, 10 ёшга тўл-гач, қиз волидасининг ихтиёрисиз остона ҳатлаб кўча-га чиқди, унга эл назари тушди. Халқ орасида ғавго қўпди: баъзилар «бу қиз паризод» деса, бошқалар «наслини фаришталар она ботинига ўрнатиб кетган» деди. Қабих, жоҳил кимсалар эса, «бу жодугарлик тим-соли, бу юртга қабоҳат келтиради, уни тошбўрон қи-либ ўлдириш керак» дейишди. Ота эса не қиларини билмай, маҳзун бўлди, юракда ғам билан кўзи уйқуга кетди. Туш кўрди: тушида оқ кийимли бир мўйсафид келиб шундай деди: «Эй Фароҳим, ўринингдан тур! Бу қизнинг қатлига йўл қўйма, ундан башариятни жоҳи-лиятдан қутқариб, саодатга элтувчи ўғлон туғилади. Қизни қабила сардорига топшир» деди-да, кўздан ғойиб бўлди. Уйқудан сесканиб турган Фароҳим ярим кечада қизини уйғотиб, қабила сардорига элтди ва деди:

— Эй биродари азиз, қизимнинг ҳаёти хавф остида, авом омма уни ўлдиришни талаб этмоқда. Сен бунн тутинган қиз қилиб ол, шояд хонадонингга саодат кел-тирса, — деди. Қизнинг юзида аллақандай илоҳий нур кўрган сардор «бош устига» деб қабул этди.

Шу-шу эл қаҳридан қутилиб, сардор меҳрини қо-зонган Дуғдова янги оила арзандаси бўлиб яшай бош-лади, юзини ниқоблаб юрди. Раис хонадониди Пурушасп отлиғ ўғлон балоғатга етмоқда эди. Яздони пок йигит қалбида Дуғдовага нисбатан меҳр уйғотди. Натижада қиз 15, ўғлон 17 ёшга кирганда ота-оналар уларнинг никоҳ тўйини ўтказишди. Оиланинг қут-баракаси кў-пайиб борар, қўйлар-туялар қўшалоқ туғар, яйловлар серўт, моллар мўл сут берарди. Ниқобланган Дуғдова рўзғор ишларига шўнғиб кетган: ҳали қўйларни яйловга ҳайдар, ҳали сигирларни серўт майдонларга элтар, ҳали жун қирқишда фаоллик кўрсатар эди.

Яздони пок туғилажак дин доҳийсининг қисматини нурга йўғришни истади. Тангри фармони билан фариш-талардан Амрдод ва Хўрдодлар осмонда гиёҳлардан Хум номли суюқлик ясаб, уни ёмғир орқали ерга раво-на этдилар ва яйловларда ажиб гиёҳлар унди. Амрдод ва Хўрдодларнинг башорати билан Пурушасп олтига сигирни ўша яйловга олиб чиқди. Моллар янги униб чиққан гиёҳларин еб, қоринларини тўйдиришди. Кеч-курун Дуғдова молларни соғди ва эру хотин суддан тў-

йиб ичишди. Натижада осмоний руҳ туғилажак гўдак жисмига кўчди. Маълум вақт ўтиб, поктийнатли бир ўғил туғилди. Унга Зардушт деб ном қўйдилар. Бу тахминан эраמידан олдинги 623 йилга тўғри келади, дейди олимлар. Чақалоқнинг пешонаси дўнг, бошининг орқаси япасқи эди. У бошқа гўдаклардек йиғлаб эмас, «қаҳ-қаҳ» уриб туғилган экан. Унинг таваллуди ҳақида «Авесто»нинг Фарвардин Яштида қўйидаги фикр мавжуд: «Зардушт туғилиши билан дунё яшнаб кетди, гуллар очилиб, дарёлар мавж ура бошлади, бутун мавжудот шодлик қўшиғини кўйлади. Барча баланд овоз билан «бизнинг аҳволимизни яхшилайдиган пешво Зардушт Спитамон туғилди» дерди. Унинг овозидан девлар, бадкирдор одамлар, афсунгару ёлғончилар, инсу жинслар ларзага келди, нола чекишди, уни йўқотиш пайига тушишди. Бадхоҳлардан уч киши онаси ташқари чиққан маҳалда чақалоқ ётган хонага ўт қўйишди. Бутун уй куйиб кул бўлди. Ота-она, қўни-қўшнилар чирқираб қолишди. Аммо Яздон инояти билан Зардушт чўғлар ичида ўйнаб ўтирарди. Шундан кейин бадкирдор, жодугарлар сардори Даврон Сурун гўдакни йўқотишга астойдил киришиб, уни маст буқалар орасига ташлайди, бир буқа танаси билан тўсиб, болани омон сақлайди; бошқа сафар болани дарранда бўрилар тўдасига рўпара қилади. Йиртқичлар Зардуштдан юз ўгириб кетади. Осмондан бир эчки пайдо бўлиб, болани эмизиб тўйдиради.

Ночор қолган жодугар бошқа ҳийлалар ўйлаб чиқаришга киришади.

Қунлардан бир кун Пурушасп ўғлини етаклаб бо-раётиб сеҳру жоду пирларидан бирига йўлиқади. У гўдакка нигоҳи тушиши билан бир юқорига, бир пастга, кейин эса, чор атрофга боқиб, қалтираб кетади. Пурушасп ундан сўради:

— Эй Қарп, яъни жодугарлар сардори, ўғлимни кўришинг билан бир пастга қарадинг, яна осмонга нигоҳ солдингу чор атрофни кузатдинг. Бунинг маъноси нима?

— Бунинг маъноси шуки, — деди Қарп, — кўкка қараганимда билдимки, бу боланинг руҳи осмонга бориб етган, унга эргашган барча одамлар жаннатий бўладилар. Қўйига қараганимнинг боиси шундаки, бу гўдак фаолияти туфайли бадкирдорлар, деғу жодугарлар нобуд бўлиб, дўзахга маҳкум этиладилар. Атрофга қара-

ганимнинг сабаби шуки, бу ўғлоннинг сўзлари ер юзининг барча гўшаларида эътибор қозонади, айтганлари ҳаёт қонуни сифатида етти иқлимда тан олинади ва қабул қилинади.

Шундан сўнг Пурушасп ўғлининг тарбияси билан жиддий шуғулланди. Зардушт етти яшарлигидан ўн беш яшарлигигача донишманд ва сарбоз Барзин Курас қўлида илм олди. Хусусан, у ижтимоий билимлар, табиатшунослик, шеърнат сеҳри, нотиқлик санъатини пухта эгаллади; устози айтган шеърлар, асотирларни ёд олди, қабила баҳодирларидан жанговарлик, чавандозликни ўрганди. 16 ёшида Зардушт белига оқил ва жасур йигит сифатида «мардлик камари»ни боғлади. Бу орада бир неча муддат тўхтаб турган Турону Эрон жанглари яна бошланиб кетди. У ҳам ана шу жангларнинг бирида иштирок этиб, сон-саноқсиз кишиларнинг бекорга ҳалок бўлганларини кўриб, изтироб чекди, ер юзидан жангу жадал, зулм-зўрлик, зулмат ва ёлғон уруғини қандай йўқотиб, халқ дардига малҳам бўлиш, оламни ростлик, яхшилигу нур билан безаш лозимлиги хусусида ўйларди. Энди у нор туяларни боқишдан ташқари отаси уюштирадиган йиғинларда, қавм мўйсафидларининг баҳсларида иштирок этар, қабилаларда юриб, бутпараст, молпараст, оташпараст, тошпарасту табиатпарастларнинг одатлари, эътиқоду расмларини ўрганар, турфа дунёқарашдаги пешволарнинг гурунглирию ваъзларини тинглар, баъзан эса диний қарашлар заминида юз берадиган қирғин-барот жанглар гувоҳи бўларди. Бу ҳол, бир томондан, Зардушт дунёқарашини чархлаб, тафаккури илдизларини бақувват қилса, иккинчи томондан эса, мавжуд тузум, унинг низоми, расм-русумига нисбатан ғазабини қўзғар эди. Унинг назарида ўзи яшаётган макон жоҳилият ботқоғига ботган, ҳаётни ёлғончилик, фирибгарлик, сеҳру жоду, гандалик, қабоҳат қуршаб олгандек эди. Бундан ташқари эътиқод бўйича бажарилиши мажбурий бўлган ҳар бир расм-русум, жумладан муайян оиланинг йилига 1—2 маротабадан қурбонлик қилиш одати, ер юзида молу ҳол, паррандалар, ҳатто, одамлар зурриятининг тобора камайиб боришига олиб келаётганлиги Зардуштни ўйга толдирар, изтироб гирдобига тортарди.

ЯЛОВБАРДОР

Шунинг учун Зардушт руҳида аллақандай сокинлик, гўшанишинликка мойиллик пайдо бўла бошлади. Бунни сезган Пурушасп кунлардан бир кун ўғлига «сенга нима бўляпти» маъносида нигоҳ ташлади.

— Мен ҳақиқат йўлига кирган бандаман, Ҳақни изламоқдаман. Бу йўлдан мени ҳеч ким ва ҳеч нарса қайтара олмайди!—хитоб қилди Зардушт.

Бу ногаҳоний фикрдан ҳангу манг бўлиб қолган ота «чурқ» этмади. Уша куниеқ Зардушт «ёлғончилик, палидлик ва зулмат қоплаган» муҳитни тарк этиб, Саблон тоғига чиқиб кетади. У 20 йил ёрда мева, гиёҳ илдизлари, парранда гўштини тановул қилиб яшади: ўн йил якка тангри Аҳурамаздони кашф этиш учун тафаккур уммонига ғарқ бўлди, ўн йил Яздонни мадҳ этувчи суруд-гимнлар яратди. Агарим тадқиқотчилар «Авесто» таркибига кирган «бир миллион шеър» (Плиний) худди шу даврда ижод қилинган, деган хулосага келишган.

Иигирма йиллик риёзатдан сўнг кунлардан бир кун чашма бўйида ўтирганида ҳотифдан қуйидаги мазмунда ваҳий келди: «Эй, Спитамон фарзанди. Мен ҳамма мўътабарлардан сени мўътабарроқ қилиб яратдим ва сени ўзимга меҳрибон қилдим. Халқ ҳузурига борадиган вақт етди. Тур, узлат манзилини тарк эт, замон аҳлини ростлик, яхшилик ва ҳақиқат сари даъват этиш вақти келди!»

Ана шу вақтда Зардушт 39 ёшда эди. У ваҳий туйғуларни тафаккур осмонини тарк этиб, тоғдан тушиб, ягона Тангри кашшофи, унинг пайғамбари сифатида чорвадорлар ва ҳунармандлар, савдогарлару зиёлилар орасида кўпхудоликнинг зарари, якка худонинг афзаллиги хусусида ваъзлар айтди, даъватлар қилди, нутқ сўзлади. Кўпхудоликнинг касофатини англаб етганлар, хусусан, ҳунармандлар (чунки улар жондор қурбонлик қилиш одатидан задал бўлишганди) унга кўплаб эргаша бошлашди. Бундан ташқари ирқий можаро ва қирғинлардан безор бўлган чорвадорлар ҳам унга қўшилишди. Бу йўлда унга аммаваччаси Мадийонмоҳ ҳамроҳ бўлди ва яқиндан кўмаклашди. Зардушт эски дин ва удумларнинг жамият ҳамда ҳаёт тараққиётига тўғаноқ бўлаётганини, кўп расмлар инсон эрки, яратувчилик қудратини кишанлаб қўйганини аниқ далиллар

билан исботлаб борар, Яздони пок номидан ростлик, яхшилик, хушбахтлик, маърифату саодат йўлини равшанроқ кўрсатишга интиларди, тангри нури ва меҳри уларни ҳақ йўлга ҳидоят этишини уқтирарди. «Сизлар ҳозир сажда қилаётган худолар харсанг тош бўлаги, ҳар хил буталар, ёғочлардан бошқа нарса эмас. Улар сизларни сақлайди. Ягона тангри Аҳурамаздо эса, сизларга теран ақл ва фаросат берган» — дерди сўзининг охирида Зардушт.

Кундан-кунга Зардуштнинг обрўси ошиб, эски эътиқодга муҳолифликда юрган бутун-бутун гуруҳлар унга эргаша бошлади. Бу янги оқим бутун Хоразм бўйлаб ёйила бошлайди. Шаҳару қишлоқларда янги дин тарафдорлари тарғибот ва ташвиқот ишлари билан жиддий шуғулланадилар. Спитама уруғи ва унга қўшни қавмлар тўла маздопарастликка ўтади. Зардушт шу ердан туриб бутун жараённи бошқариб борарди. Тез орада бу хабар Турон ҳокими Аржаспга етиб боради. Оммавий тус олаётган бу ҳаракат оқибатидан хавфсиз раган ҳоким Зардуштни тутиб, дорга осиб ҳақида фармон чиқаради. Бунинг устига «зулм, сеҳру жодуни ўзларига касб қилиб олган девсифат» кўпхудолик тарафдорлари ҳам Зардуштга қарши куч тўплаётган эдилар.

ҲИЖРАТ ВА СУИҚАСД

Ҳаёти хавф остида қолган Зардушт қаҳратон қишда 300 тарафдорлари билан кўп сарсонликлардан сўнг Балхга боради, у ердан Сиистонга ўтиб, шимолий Эронга йўл олади. Бир неча йил Табресу Язд ва бошқа вилоятларда юриб, ўз ғояларининг мукамал шакллантирилиши ва кенг халқ оммаси орасига ёйилишига эришади. Кўҳна ривоятларга кўра, Зардушт ва унинг ула молари оқ либос кийиб юришар экан. Кунлардан бир кун у 30 коҳин билан Эрон шоҳи Гуштасп қабулига борибди. Шоҳ пайғамбарлик даъво қилаётган Зардуштдан ўз ақидаларини аниқ тушунтириб беришни сўрабди. Зардушт ҳар икки оламнинг яратувчиси Яздони покни таърифлаб нутқ сўзлабди, ўзининг тангри юборган элчилигини уқдирибди. Шунда шоҳ «Қани ўша диннинг рамзи?» деб сўрабди. Зардушт қўйнидан бир жом чиқариб ҳавога отиб, ушлаб олган экан, жомдан нур таралибди. Бехосдан шоҳ бошчилигидаги барча аёнлар бошларини саждага эгишибди.

Шундай бўлса ҳам Гуштасп Зардушт ва унинг ҳамроҳларини яна имтиҳон қилмоқчи бўлибди. У донишманд вазири Жомаспни чорлаб дебди:

— Уттизта сара донишмандларни йиғиб, мана бу пайғамбарлик даъво қилаётганнинг шериклари билан баҳслашиб, обдан синанглар-чи, нима каромат кўрсатар экан.

Шундай қилиб, тун бўйи донишмандлар илоҳиёт, табиат ва коинот, турли қавмлар ва элатларнинг эътиқоди масалалари бўйича баҳслашишибди. Эронликлар Зардушт бошчилигидаги туронликларнинг илмий қудратига тан беришиб, биринчи бўлиб Жомасп ҳаким янги динни қабул қилибди. Шундан сўнг Гуштасп ва унинг сарой аҳли ягона тангри Яздони покни тан олишибди; шоҳ фармони билан бутун Эрон мамлакати ҳудудида маздопарастлик эътиқоди жорий этилибди.

Худди мана шу даврда дастлабки қисмлари — дафтарлари туронзаминда яратилган «Авесто» Зардушт ва коҳинлар томонидан тўла тартиб этилади, муқаддас обида сифатида бир неча нусхада кўчирилиб, халқ орасида тарқатилади. Йигирма бир наск (китоб)дан иборат «Авесто»нинг бизга қадар беш китобигина етиб келган, холос.

Зардуштнинг шимолий Эронда паноҳ топгани ва у асослаган янги дин эронзаминда жорий этилганини эшитган Аржасп ғазабланади. Туроншоҳ Зардуштни ҳибсга олиб, ҳузурига жўнатиш ҳақида Гуштаспга талабнома юборади. Рад жавобини олгач, у Рогирсо бошчилигидаги 300 минг лашкар билан Эронга ҳужум уюштиради. Тенгсиз жангда Гуштаспнинг укаси жаҳонпаҳлавон Зарир, шоҳ ўғилларидан Ардашер, Ҳурмузд, Навзар, Шидасп, Бадхусравлар ўлдирилади, шахзода Исфандиёр асир олиниб, зиндонга ташланади. Аржасп Балх, Сиистон, Нимрўз шаҳарларини ғорат қилиб, ҳадоиз ўлжалару асирлар билан Хоразмга қайтади. Сиистон жангида Зардушт ҳам бевосита иштирок этади.

Орадан кўп ўтмай, Аржасп иккинчи маротаба Гуштаспга қарши лашкар тортиб, Зардушт билан шоҳни қўлга туширишга қасд қилди. Дастлаб у Сиистонга ҳамла қилиб, шоҳнинг отаси, мункайиб қолган Луҳраспни қўлга туширади ва қатл этади. Аммо зиндондан қутилган темиртирноқ Исфандиёр катта лашкар билан жангга кириб, Аржасп қўшинини тору мор этади, ўзини ўл-

диради. Натижада туронзаминда ҳам янги маздопарастлик дини жорий этилади.

Маълумки, Гуштасп янги динни қабул қилгач, Зардушт маслаҳати ва назорати остида шаҳару қишлоқларда ибодатхоналар қуриш ҳақида фармон чиқаради. Ноҳиялардаги ибодатхоналар «оташгоҳ», марказий шаҳарлардагиси эса «Оташкада» деб аталади. Ана шундай оташкадалардан бири Балхда қурилади. Зардушт унинг очилиши маросимида иштирок этади ва ибодат пайтида кўпхудолик тарафдори, Аржаспнинг лашкарбошларидан бўлмиш Братарвахш томонидан чавоқлаб ўлдирилади. Бу мудҳиш суиқасд эрамиздан олдинги 554 йилнинг саратонида содир бўлганди. Ушанда Зардушт 77 ёшда эди.

Зардушт дин пешвоси бўлиш билан бирга катта оила бошлиғи ҳам эди. Унинг Йставатр, Уруватр, Хурчитра номли ўғиллари, Фрини, Трини ва Пуручисто номли қизлари бўлган. Энг муҳими Зардушт жоҳилият, зулм, қабоҳат, табиатпарастлик, бутпарастлик, молпарастлик, ашёпарастликка қарши курашиб, нисбатан дунёвий, инсоний, маърифий ғояларни ўзида мужассам этган якка Тангрини кашф этди; янги эътиқод замирида яхши хулқ, яхши хатти-ҳаракат ва яхши амал билан боғлиқ ижодий меҳнат ғояси ётардиким, бу башариятнинг барча замонлардаги энг олий ниятидир. Шунингдек, Зардушт замонида шароб тайёрлаш ва шаробхўрлик, кўпхотинлилик қатъиян манъ этилган эди.

«АВЕСТО»НИНГ ТАРКИБИЙ ҚИСМЛАРИ ВА МОҲИЯТИ

Шарқшунослар орасида «Авесто»нинг яратилиши ҳақида турли фикрлар мавжуд: уларнинг айримлари ёдгорлик таркибидаги энг кўҳна мадҳиялар, мифлар ва мифологик образларга суяниб, унинг дастлабки қисмлари эрамиздан олдинги IX асрларда яратилган, деган хулосага келишган. Улар баъзи матн ва мадҳиялар яккахудолик эътиқоди пайдо бўла бошлаган илк пайтларда қоҳинлар томонидан яратилиб, кейинчалик, «Авесто»ни тузганлар улардан ҳам фойдаланганлар, деб уқтиришади. Бир гуруҳ авестошунослар китобнинг ёзила бошлашини бевосита Зардуштнинг Саблон тоғида кечган ҳаёти билан боғлайдилар ва бунда хотлар асосан пайғамбар шеърларидан ташкил топганига суянадилар.

Ҳар ҳолда «Авесто»да аждодларимизнинг энг қадимий шеърлари, мусиқа, бадий тафаккур мевалари, диний ақидаларию илмий дунёқарашлари мужассамлашганлиги аниқ.

«Авесто» Зардушт ва маздопарастилик дини уламолари томонидан ёзилиб, тўпланиб бўлгач, махсус котиблар томонидан 12 минг ҳўкиз терисига олтин суви билан кўчирилган. У 21 наск (китоб)дан иборат бўлган. Бу ҳақда «Тарихи Балъамий»да ҳам аниқ маълумот мавжуд, Македониялик Александр (Искандар) Эронни босиб олгач, «Авесто»нинг Эрон подшолари хазинасида сақланаётган энг нодир нусхаларини, ўзига керакли жойларини таржима қилдириб олиб, қолганини ёқтириб юборади. Сосонийлар сулоласининг дастлабки подшоси Ардашер Бобокон Хирбадан номли донишмандга «Авесто»ни қайта тиклаш вазифасини топширади. У бир қанча зардуштий уламолар билан ҳамкорликда обидани қайта ёзиб олиб, янгидан тартиб беради. Шундан сўнг Шопур II даврида муъбадларнинг муъбади Озарпод Меҳросин «Авесто»нинг пароканда қисмларини тўплайди, ундаги кўп номлар, тушунчаларни кенг шарҳлаб, «Зенд Авесто» номли китоб яратади. Араблар истилоси даврида ўз эътиқодларида собит қолган юзлаб эронийлар хонадони Жанубий Ҳиндистонга ҳижрат қиладилар. Улар ҳозиргача аждодлар удумини асраб қолишган. Уларнинг Бомбайда зардуштийлик удумини ўрганадиган Кома илмий маркази ҳам мавжуд. Ана шу маънавият ўчоғида Ардашер даврида кўчирилган «Авесто» нусхалари сақланади. Шунингдек, китобнинг бир қўлёзмаси Россия Федерациясининг Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шедрин номидаги Давлат кутубхонасининг Шарқ қўлёзмалари бўлимида ҳам мавжуд. Бундан ташқари «Авесто» XIX асрнинг ўрталаридан француз, инглиз ва немис тилларида илмий изоҳлар билан бир неча мартаба нашр этилган, рус ва ўзбек тилларида айрим қисмларининг таржималаригина эълон қилинган, холос. Хуллас, бизга қадар бу китобнинг тўртдан бир қисми етиб келган бўлиб, у 1278 йили кўчирилган. Улар тубандагилардан иборат:

1. Ҳотлар ёки Готлар: ибодат пайтида ижро этиладиган матнлар 72 бобдан иборат бўлган бу қисмнинг асосини Зардушт шеърлари — ҳот-мадҳиялар ташкил қилади.

2. Яштлар: маздопарастиларнинг Яздонни мадҳ-тав-

сиф этадиган, махсус оҳанглар асосида ижро этиладиган қўшиқлар, 7 фаришта мадҳи. 22 бобдан иборат.

3. Вендидод: девлар, зулмат кучларига қарши қонунлар мажмуаси, турли мавзулардаги парчалар, илмий тафсилотлар. 22 бобдан ташкил топган.

4. Виспарад бутун борлиқ Яздонники. Ибодат матнлари, йўсинлари. 24 бобни ўз ичига олади.

5. «Хорда Авесто»: бу «Авесто»дан парча ва сайланмалар тўплами. Уни «Кичик Авесто» ҳам дейишади. Зардушт мадҳиялари, қироат ва ёдлаш учун мўлжалланган матнлар ботиний ҳамда зоҳирий маъноларга молик бўлиб, оддий ибодатчи учун тушунарсиз бўлган. Шунинг учун ижро ва қироат олдидан мадҳия ва оятларни махсус уламолар изоҳлаб, тушунтириб боришган. Натижада бир гуруҳ шарҳчилар, бир силсила «Авесто» шарҳлари вужудга келган. Кейинчалик бу изоҳ-тафсиллар бир китобга жамланиб, уни «Зенд Авесто» деб аташган. Авестошуносларнинг аниқ маълумотларига қараганда, ёдгорликнинг бизгача етиб келган қисми 8 миллиону 300 минг калимадан иборат.

Шу ўринда биз муҳтарам китобхонларни «Авесто»нинг янги 2 жилдлик форсий табдили нашри мундарижаси билан мухтасар таништириб ўтишни лозим топдик. Ёдгорликни «Марварид» нашриёти чоп этган. Биринчи китоби, табдилчи ва нашрга ҳозирловчи Жалил Дўстхоҳнинг муқаддимаси, устод Иброҳим Пурдовуднинг батафсил тадқиқоти, қисқартмалар кўрсаткичидан ташқари Ясна, Яшт, Виспарадлардан ташкил топган. Бу фасллар айна пайтда турли номдаги ички қисмларга ҳам бўлинади. Иккинчи жилд эса Виспараднинг давоми, Хорда Авесто, Вендидодлардан иборат. Ушбу китобнинг катта қисмини изоҳлар, турли шарҳлар, батафсил кўрсаткичлар ташкил этади. Ҳар икки жилд ҳам «Авесто» матнининг ҳозирги форс тилидаги насрий табдилидир. Аммо жуда кўп ўринлар шу даражада шоирона тавсифланганки, уни ўқиган одам назм ҳузурини топади.

3 «Авесто» бошқа барча диний китоблар сингари қомусий моҳиятга эга бўлган асар ҳисобланади. Унда зардуштийлик динининг қонун-қоидалари, фарз ва суннатлар, Яздони покнинг яккаю ягона яратувчилик қудрати, таърифно мадҳи билан бирга ижтимоий ҳаёт, турли ижтимоий табақалар, моддий олам, ҳар хил касб соҳибларининг турмушда тутган ўрни, дунё ва инсоннинг нокомиллиги, мавжуд тузум тартиб-низомлари, дунёнинг

яратилиши, Жамшид замонида рўй берган бутун олам қаҳратон чилласи, ўн олти кишварнинг пайдо қилиниши, маздопарастликнинг асл моҳияти, ўзга динлардан фарқи, инсон тафаккурининг мутлоқ моя билан боғлиқлиги ва бошқа кўп масалалар хусусида фалсафий мушоҳадалар юритилади.

Шунингдек, хотин-қизлар ҳақ-ҳуқуқини эъозлаш, оила дахлсизлиги ва мустаҳкамлигига эришиш, ота-онанинг фарзанд олдидаги, фарзандларнинг ота-она наздидаги бурчи, қизларни оилавий турмушга тайёрлаш хусусида ҳам ибратомуз фикрлар мавжуд.

Маълумки, маздопарастлик динига Зардушт асос солди. У будпарастлик, ашёнпарастлигу девпарастликка асосланган кўпхудолик, унинг касофати ўлароқ ҳукм сурган жоҳилиятга қарши узоқ давом этган кураш натижасида пайдо бўлди. Зардушт Ахирамаздодан ваҳий келиб, халқ орасида янги динга даъватни бошлаб юборар экан, ўзининг таълимотида «Андешан нек» (энг аввало пок эътиқод), «Гуфтори нек» (тўғри-рост сўз), «Қирдори нек» (Тангрини кўйлаб мадҳ этмоқ, чин амал) га суянади. Цемак, Зардуштийликда бош масала эътиқодда собитлик, рост қавллигу ҳалолу фидойилик. Ҳот ва яштларни кўздан кечиран эканмиз, ана шу бош масала бир қизил ипдек тизилиб ўтади. Айни пайтда Зардушт ижтимоий, сиёсий, маънавий ҳаётда бир инқилобчи, реформатор сифатида гавдаланади. «Бу дин, — дейди у, — беҳуда қирғин-урушларни бартараф этади, жангариларнинг йўлини тўсади». Бугина эмас, Зардушт таълимоти кишиларни фақат диний аҳкомларни ўрганиб, ибодат билангина шуғулланиш, гўшанишинликка даъват этмайди. Аксинча, унинг ақидалари кишиларни фаолликка, яратувчиликка, «нокомил дунё»ни такомиллаштириш учун интилишга, курашишга ундайди. У руҳият (равон)да Тангрини асраб, тилда ибодат қилиб, ерга икки қўллаб ишлов бериш лозим, чорвани кўпайтириб, боғлар яратиш зарурлигини қайта-қайта уқтиради. Инсоннинг яшашдан мақсади метиндек эътиқодли бўлиб, юртни обод, элни фаровон, турли қавмларнинг бир-бири билан дўст, иноқ бўлиб яшашини таъминлашдан иборат бўлмоғи зарур. Шунинг учун ҳам «чўлга сув чиқазиб, ернинг шўрини ювиб, заҳини қочириб, ерга ишлов берганлар» энг мўтабар инсонлар ҳисобланади. Ҳатто подшоҳ Жамшид Тангри буйруғи билан энг қаттиқ совуқларда одамларни асраш учун ер остида шаҳар қур-

ган. Барча авестошунослар Зардуштни Шарқ фалсафий тафаккурига ахлоқ категориясини олиб кирган, дейишади. Шунинг учун ҳам улар Зардуштнинг «Амударё нақадар буюк ва суви қанчалик буюк ва ширин бўлса, бизнинг дин ҳам шунчалик буюк ва покизадир» деган сўзларини кўпинча иқтибос қилиб келтирадилар. Гарчи Ҳот ва Яштларни асосан Зардуштий мадҳиялари, Яздон билан савол-жавоби меърож воқеалари ташкил қилса ҳам, ундан пайғамбарнинг ижтимоий келиб чиқиши, отонаси, фарзандлари, мураккаб саргузашти, Саблон тоғидаги анҳор бўйида ваҳий келиши, фаришталар Хурдод ва Амрдод янги динни биринчи бўлиб қабул қилган Медиюнмоҳларнинг Зардушт шахсининг шаклланишидаги ўрни хусусида ноёб далиллар мавжуд. Шунингдек, ушбу қисмларда Қуш, Ой, юлдузлар, уларнинг ҳаракати, жойлашиши, таносиби, ойнинг 15 кун тўлишиб, 15 кун давомида кичрайиб бориши қонуниятлари ҳақидаги фикрлар хийла мароқлидир. Алоҳида Яштларда эл, юрт посбонлари, молларни қароқчилар, девлардан ҳимоя этувчи жасур ўғлонлар мадҳ этилади.

У Энг муҳими шундаки, бу қисмлар деярли бошидан охиригача халқ оғзаки ижоди унсурлари, мазмун ва тимсоллари билан қоришиб, зийнатланиб боради. «Ҳаёт илдизи» ҳисобланмиш мўъжизали шарбат Хум, илоҳий куч ва қудрат соҳиблари Митра, Меҳр, Анаҳито, Оша, Баҳром, Каюмарс, Жамшид, Гершасп ва бошқа мифологик тимсоллар ҳақидаги тафсилотларнинг ҳар бири ўнлаб саҳифаларни ташкил қилади. Биргина Ардвиссура Анаҳито ҳақидаги нарчаларни бир-бирига боғлаб, узвийликда ўқилса, халқнинг беқиёс аёл баҳодири ҳақидаги бир қиссани эслатади. Айни пайтда зикр этилган бўлимларда кўҳна Шарқ хроникаларида тилга олинган, кейинчалик бадий адабиётда анъанавий тимсолларга айланган ўнлаб афсонавий, тарихий шахслар, шаҳаншоҳлар, айрим сулолалар ҳақида ҳам ноёб маълумотлар сочилиб ётибди. Ҳатто туронлик унчалик шуҳрат топмаган баҳодирлардан Гарсиваз ва Ағриреслар ҳақида ҳам аниқ далиллар мавжуд. ~

«Вендидодда бевосита зардуштийлик дини удумлари, маросимлари, улар пайтида ўқиладиган матнлар кенг ўрин олган, савол-жавоблар жараёнида тушунтирилиб, изоҳланиб борилган. Гарчи бу масалалар Зардуштини саволи ва Яздоннинг жавоби сифатида баён этилса ҳам ҳаммасининг асл мояси Тангри эканлиги шарҳларда

пухта идрок этилиб, тўлиқ изоҳлаб берилади Шунингдек, ушбу қисм Мовароуннахр, Хуросон ва Эрон халқларининг милоддан бир неча аср олдинги тарихи, жуғрофияси, деҳқончилик, боғдорчилик, чорвачилик, ҳунармандчилик, бинокорлик, ҳарбий ҳунармандчилик, мактаб, мадраса, хусусий таълими тарихини ўрганишда алоҳида қиммат ва аҳамиятга эга. Таълим ва тарбиянинг ҳаётий моҳияти, муаллим-устозларнинг жамият маънавий қиёфасини белгилашдаги, инсон камолотидаги ўрни хусусидаги мулоҳазалар ҳам диққатга молик. Айниқса, табобатнинг назарий ва амалий жиҳатлари, табиатни ғарот қилмаслик, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, турмуш гигиенаси шахсий поклик ва ҳалоллик, ҳалол билан ҳаромнинг фарқига бориш, бутун жамиятнинг гигиеник ҳолатини сақлаш борасида қилинадиган ишлар ва бажарилиши лозим бўлган вазифалар хусусидаги фикрлар ҳамон қимматини сақлаб келмоқда. Дунё бўйича атроф-муҳитни, ҳавони ифлос қилиш, булғаш, ичимлик сув манбаларида турли оқоваларни оқизишга қарши кураш авж олган ҳозирги пайтда «Авесто»даги экологияга доир фикрлар катта назарий ва амалий аҳамиятга молик. Айни пайтда обида улкан адабий-маърифий қимматга ҳам эгадир.

Биз халқимизнинг бу қадимий ёдгорлигидаги ижтимоий-фалсафий, илмий-назарий, маърифий, таълимий мулоҳазаларининг ана шу юксак қадрини ҳисобга олиб, уларнинг айрим жиҳатларини форсий табдилга суянган ҳолда баҳоли қудрат изоҳлашга, тушунтиришга ҳаракат қилдик.

АВЕСТОШУНОСЛИК ТАРИХИ

Бу нодир ёдгорлик XVIII асрда илм-фан аҳлига яқиндан маълум бўла бошлайди. 1728 йили инглиз олими Жорж Бауже «Авесто»нинг бир неча қисми қўлёзмаларини Жанубий Ҳиндистондаги зардуштий уламолардан қўлга киритиб, Оксфорд коллежи кутубхонасига топширади. Шундан сўнг 15 йилга яқин ана шу Ҳиндистондаги маздопарастрлар орасида юриб, уларнинг урф-одати, қадимги тилини ўрганган Анкетил Дюперрон «Авесто» алфавитини тиклайди, тили сеҳрини илғаб, 1771 йили обиданинг бир қисмини француз тилига таржима қилиб, сўз боши ва асл матни билан эълон қилади. Натижада Ғарбий Европада «Авесто»га қизиқиш

янада кучаяди, «авестошунослик» пайдо бўлади. Гарчи Дюперрон тадқиқоти ва таржимаси атрофида кўп мунозаралару жанжаллар бўлса-да, охир-оқибатда уни «авестошунослик»нинг кашшофи сифатида тан оладилар.

Ана шу таржимадан кейин Фарб ориенталистлари «Авесто»ни ўрганишга жиддий киришадилар. Биринкетин немис, инглиз ҳамда француз тилларида ушбу ёдгорлик хусусида диний, фалсафий, тарихий моҳиятдаги китоблар чоп этила бошланади. Улар орасида Й. Меймерснинг «Зардуштнинг ҳаёти йўли, низоми, даъватлари ҳамда асарлари» (1774—1778) китоби алоҳида моҳиятга эга. Зероки, китобда муаллиф зардуштийликнинг туб моҳияти, унинг бараҳманлик билан умумий жиҳатларини тўғри аниқлаган, ишонарли далиллар асосида тушунтириб берган. Ҳатто, муаллиф ислом дини билан зардуштийлик орасида умумий жиҳатлар ҳам мавжудлигига олимлар диққатини жалб этган. Эндликда деярли барча авестошунослар Дюперрон меҳнатини эътироф этиб, унинг матнига суянадиган бўлдилар. Жумладан, Силвастр Де Саси, Тихсен, Уильям Жоне ва бошқалар Зардуштни инсоният бешигидаги биринчи шоир, воиз ва файласуф сифатида баҳолайдилар ва уни илм оламига таништиришда Дюперроннинг хизмати катта эканлигини таъкидлайдилар. Масалан, Силвастер Сосонийлар даври қоя катибалари тилини ўрганиб, «Авесто»нинг паҳлавий тилидаги шарҳлари билан танишгач, Дюперрон меҳнатига юқори баҳо беради.

Ун тўққизинчи асрнинг бошларига келиб ана шу таржима асосида қадимги Бақтрия, Мидия ва Форслар дини тарихи, «Авесто» тилига доир бир неча илмий тадқиқотлар вужудга келади. Немис олимларидан И. Г. Роднинг «Зенд халқлари», Эн Расконинг «Зенд Авесто» ва зенд тилининг қадимийлиги ва ҳаққонийлиги» (1820—1827) китоблари шулар жумласидандир. Бу тадқиқотларда, бир томондан зардуштийлик динининг катта минтақани қамраб олгани, ҳақиқатдан ҳам яккахудликка асосланган эътиқод эканлиги кенг таҳлил этилса, иккинчи томондан, ёдгорлик тилининг грамматик хусусиятлари илк бор илмий жиҳатдан анча пухта текширилади. Кейинчалик тилшунослардан Бопп, Жолли, Гарда, Жакиналарнинг турли ҳажмдаги китоблари нашр этиладиким, уларда «Авесто» тилининг фонетик, лек-

сиқ ва морфологик жиҳатлари у ёки бу даражада ўрганилган.

XIX асрда «Авесто» ғарб файласуфлари диққатини ҳам ўзига жалб этади. Г. Риттер ўзининг 12 томлик «Философия тарихи» китобида, Кечел ўзининг қатор мақола ва нутқларида «Авесто»даги диний ва фалсафий ақидаларни кенг шарҳлаган, улар мазмун, мундарижа жиҳатидан қадимги юнон мифологиясидаги қарашлардан бирмунча бойлигини алоҳида таъкидлашган. «Бу, — дейди Гегел, — чинакам зиё ва яхшилик динидир. Унда зиё зулматга, яхшилик зулмга қарама-қарши қўйилади». Гегел зардуштийлик динининг фаол, яратувчи, курашчан, элни фаровон, юртни обод қилувчи тақводор тарафдори эканлигини алоҳида уқтиради ва Зардуштни бу соҳада «реформатор» деб атайди.

Авестошунослик тарихида француз тилшуноси А. Бюрнуфнинг «Яснага шарҳлар» китоби янги бир босқич бўлади. У Дюперрон ишини давом эттириб, «Авесто»нинг лексик ва грамматик хусусиятларини анча пухта ўрганган ва Бестун ва Персепол катибалари тили билан ҳамда қадимги ҳинд Ведалари билан қиёсий-типологик таҳлил этади. Натижада бу олим ёдгорлик қатламини аниқлашда янги бир босқични бошлаб беради. Виндешман ўзининг машҳур «Зардуштийлик тажрибалари» номли тадқиқотида Митра ва Анаҳито ҳақидаги мифларни ҳинд эпоси билан солиштирар экан, Бюрнуфнинг қиёсий-типологик усули нақадар илмий асосланганлигини яна бир бор таъкидлаган. Шундай қилиб, Ғарбий Европа шарқшунослигида «Авесто» моҳияти хусусида икки йўналиш пайдо бўлади: айрим олимлар «Авесто» билан «Веда»ларнинг илдизи бир, улардаги мифларнинг ўхшашлиги шундай хулоса чиқаришга асос бўлади, дейишса, иккинчи гуруҳ олимлар, бунга қарши фикр билдириб, ҳар икки ёдгорлик бўлак-бўлак заминда вужудга келган, уларнинг моҳиятида жиддий тафовутлар бор, шунинг учун «Веда»ни ҳам, «Авесто»ни ҳам ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб ўрганиш ва баҳолаш лозим, дедилар. «Авесто»нинг кейинги тўлароқ таржималари ва улар асосидаги тадқиқотлар иккинчи йўналиши тарафдорлари фикрларини тасдиқлади.

Ғарбий Европада «Авесто»ни ўрганиш, тарқалишига энг катта ҳисса қўшган олимлардан яна бири Макс Мюллердир. Оксфорд университетининг профессори М. Мюллер (1823—1900) тарих, қиёсий мифология, қиёсий тил-

шунослик, диншунослик, ҳинд адабиёти бўйича кўплаб тадқиқотларнинг муаллифидир. Хусусан у «орийлар»нинг келиб чиқиши, дунё бўйича кўчиши ва тарқалиши тарихи бўйича ягона мутахассис. Мюллернинг ташаббуси ҳамда шахсий иштироки билан 1879—1904 йиллари инглиз тилида 49 томлик «Шарқнинг муқаддас китоблари» нашр қилинди. Шу силсиланинг 1, 5, 23, 31-жилдлари «Авесто» матилари ҳисобланади. Улардан «Вендодод», «Зенд Авесто»нинг бир қисмини (1-том, 1880, 33-том, 1883) Жем Дармстетер таржима қилган, «Зенд Авесто»нинг 3-қисми ҳамда Яшт, Ҳот, Виспарадди Л. Г. Милльс таржима қилган (31-жилд, 1884). Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, Дармстетер «Авесто»нинг таъқидий матнини тузиш, инглиз ва француз тилларига таржима қилишдан ташқари ёдгорликнинг адабий қиммати хусусида бир қанча тадқиқотлар муаллифи ҳамдир. Уларнинг бир қисми кейинчалик «Эрон лавҳалари» (1888) китобида жамланган. Унинг меҳнатлари туфайли авестошунослик янги поғонага кўтарилди ва кейинги авлод тадқиқотчилари учун мустаҳкам асос яратди.

XX асрнинг бошларидаги авестошунослик тараққиёти бевосита Христиан Бартоломе (1855—1925) фаолияти билан чамбарчас боғлиқ. Гап шундаки, Бартоломе «Авесто»нинг таржималари, асл матни, у ҳақидаги тадқиқотларни 30 йил давомида ўрганиб чиқади, паҳлавий ва ёдгорлик тилини пухта ўзлаштиради, «Авесто»нинг тили хусусида бир қанча мақолалар ёзади, маърузалар қилади. Ва ниҳоят, 1878 йил «Қадимги Эрон тили луғати»ни chop эттиради. Ҳотларнинг таржимасини яратди. Бартоломе луғатидан фойдаланиб Ф. Вольф «Авесто»ни мукамал таржима қилади ва у 1910 йили Страсбургда chop этилади. Кейинги йиллардаги барча авестошунослар ўз тадқиқотларида ана шу икки манбага асосланишган ва асосланмоқдалар.

Рус шарқшунослигидаги Зардушт ва «Авесто»ни ўрганишга бағишланган дастлаб уринишларга А. Косовичнинг «Зенд Авестодан тўрт мақола» (1860) китобини ҳамда XIII асрга доир «Зардуштнома» дostonининг таржимасини (Х. Розенбергнинг эркин таржимаси) киритиш мумкин. Бундан ташқари XIX асрнинг охири чорагида В. В. Бартольд, К. Г. Залеман, А. Л. Пагодин, К. А. Иностарцевларнинг бир қатор тадқиқотларида ҳам «Авесто»нинг яратилиши, Зардуштнинг ватани ҳамда шахсияти ҳақида диққатга молик мулоҳазалар баён

этилган. Шундан сўнг Б. А. Тураев «Авесто»ни ўрганиш, таржима қилиб, зардуштийлик динини кенгроқ ўрганишга жиддий киришади. У бу соҳадаги изланишларини «Қадимги Шарқ тарихи» (II жилд, 1883) китобига киритади. Тадқиқотчи зардуштийликни буддизм билан солиштирар экан, улар ўртасидаги ўхшашлик, умумийликни аниқлаб кўрсатган ҳолда, зардуштийликда дунёвийлик, ҳаётийлик, жумладан, турмуш маданияти, деҳқончиликни ривожлантиришга даъват бирмунча устун эканлигини алоҳида таъкидлаган. Шарқ тарихи, санъати, дини, филологиясининг забардаст донишмандлари А. А. Фреймен, Е. Э. Бертельс, В. В. Струве, М. М. Дьяконов, Б. Ф. Гофуров, И. Г. Алиевлар ҳам «Авесто»ни ўрганиш, таржима қилишга муносиб улуш қўшган; М. Дьяконов муғлар (зардуштийлар)нинг асл ватани Урта Осиё эканлигини аниқлаган; Фрейман ёдгорликнинг айрим қисмларининг русча янги, нисбатан комил таржимасини яратди, баъзи сўз, атама, ибораларни анча тўла, тўғри изоҳлади, Бертельс эса, ёдгорликнинг адабий қимматини биринчилардан бўлиб чуқур таҳлил қилди, мифологик мазмун ва қисмларнинг асл ботиний маъносини тўғри тушунтирди; Гофуров «Авесто»нинг Мовароуннаҳр ва Хуросон халқлари тарихини ўрганишдаги аҳамиятига алоҳида эътибор берди. Муаллифнинг «Тоҷиклар» (1972) китобининг муайян саҳифаларини «Авесто» таҳлили ташкил этади. Унда муаллиф Мовароуннаҳр ва Хуросон халқлари тарихи, давлатчилиги тарихини ўрганишдаги «Авесто»нинг аҳамияти, ўша даврдаги маънавий ҳаёт равнақи масаласини махсус таҳлил қилган. «Авесто»ни ўрганиш ва тарғиб этишда машҳур шарқшунос И. С. Брагинскийнинг хизмати ҳам катта. Олим «Тоҷик халқ шеърояти тарихидан» (1956) китобига «Вендидод» ҳамда «Яшт»лардан бир қанча қисмларини таржима қилиб киритган ва уларнинг батафсил таҳлилин берган, Зардушт шеъроятининг ўзига хос жиҳатларини кўрсатишга интиланган. Энг муҳими шундаки, олим «Авесто»даги мифларни хийла синчковлик билан текширар экан, уларнинг замини Урта Осиё эканлигини асослаган: қуёш, от, мол ва бошқа культлар бу минтақа халқлари оғзаки ижодида ҳамон давом этиб келаётганлигини аниқ мисоллар асосида кўрсатган. В. В. Струвенинг авестошуносликдаги хизмати шундаки, у зардуштийлик динининг Урта Осиё халқлари қадимги аждодлари маънавий тараққиётидаги ўрни ва ролинини

тўғри ва холис кўрсатган. Шунингдек, Мирзо Фатали Охундов ҳам ўзининг фалсафий мақолаларида Зардушт ва унинг фаолиятини ижобий баҳолаган.

Рус шарқшунослигидаги Зардушт ва «Авесто»га бағишланган энг сўнги тадқиқотлардан бири А. О. Маковельскийнинг Озарбайжон Фанлар Академияси томонидан чоп этилган «Авеста» (Баку, 1981) китобидир. Тўққиз бобдан ташкил топган бу рисоланинг дастлабки саҳифаларида «Авесто»нинг таркибий қисмлари ва тили, асарнинг яратилиши, «Вендидод»нинг географик қиммати, ёдгорликнинг космологик ҳамда астрономик аҳамияти бир-бирига узвий боғланган ҳолда синчковлик билан, тадрижий такомилда текширилган. Бундан ташқари, рисолада Зардуштнинг ҳаёти, дунёқарashi, «Авесто» яратилган даврда жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ҳамда иқтисодий аҳволи масалаларини ҳам таҳлил этган. Авестошунослик тарихи ҳамда астрономияга бағишланган боблари ҳам таҳлилнинг чуқурлиги, далилларнинг бойлиги билан киши диққатини ўзига жалб этади. Фақат шунинг таассуф билан таъкидлаш лозимки, муаллиф тадқиқотда «Авесто»нинг қайси нусхаси ёки таржимасига таянганлигини таъкидламаган. Бундан ташқари, китобда зардуштийларни «оташпарастрлар» дейишга мойиллик кучли. Нима бўлганда ҳам, бу асар «Авесто» моҳиятини рус ўқувчиларига ҳар томонлама тушунтирилган ягона камёб рисоладир. Бундан ташқари, Е. Валентиновнинг «Поиск» журналининг 1990 йил 7-сонида эълон қилинган «Родина Заратустра» мақоласи ҳам янги далил ва маълумотларга бойлиги билан диққатга молик.

Ўзбекистонда биз кузатган адабиётларга кўра, авестошунослик, аниқроғи «Авесто» ҳақидаги дастлабки мулоҳазалар 50-йилларда пайдо бўлади. Профессор Н. М. Маллаев «X—XII асрлар адабиёти (1958) рисоласида Шарқ халқларининг энг қадимги ёзма ёдгорликлари ҳақида фикр юритиб, «Авесто»нинг адабий қимматини ҳам алоҳида қайд этган ҳамда Митра ва Анаҳиталар ҳақидаги мифларни таҳлил қилган. Кейинчалик бу мулоҳазаларнинг тўлдирилган нусхаси «Ўзбек адабиёти тарихи» (1963—67—76 йил) дарслигига киритилган. «Ўзбек адабиёти тарихи»нинг кўптомлик нашрида (I жилд, 1977 йил) ҳам бу ёдгорликнинг адабий қиммати бирмунча тўғри изоҳланган, таҳлил қилинган. Шарқшунослардан М. Исҳоқов «Соғлом авлод учун», 1996, № 4 ҳамда А. Ирисов («Санъат» 1993 йил № 3)

ларнинг «Авесто»га доир мақолалари ҳам ёдгорлик моҳиятини кенг халқ оmmasига етказишда маълум маърифий аҳамиятга молик. Серзавқ шоир Асқар Маҳкам «Митра» қасидасининг шеърини таржимасини яратиб, «Санъат» журналининг 1993 йилги 8 сониди эълон қилди. Бу ёдгорликнинг ўзбек тилига қилинган илк таржимаси бўлиб, анча муваффақиятли чиққан.

Филология фанлари доктори Фозила Сулаймонова ўзининг «Шарқ ва Ғарб» (1991 йил) рисоласида қадимги Урта Осиё ва Эрон халқлари ва маданиятининг антик дунё маданиятига таъсири илдизларини текширар экан, зардуштийлик ва у билан боғлиқ мифларнинг элли маданиятидаги кўринишларини аниқлашга эришди. Шу муносабат билан олим зардуштнинг ватани, «Авесто»нинг яратилиши, кўчирилиши, дунёга тарқалиши, таркибий қисмлари ҳақида диққатга молик фикрларни баён этган. Шуниси диққатга сазоворки, муаллиф шарқшуносликда биринчилардан бўлиб Жанубий Ҳиндистондаги зардуштийлик динини сақлаб қолган уч юз минг эронийлар ҳақида, уларнинг илмий маркази — Кома тадқиқот институти ҳақида маълумот берган. «Авесто»нинг ана шу тўлдирилган нусхасининг икки қўлёзмаси Ҳиндистонда сақланади: бири Бомбай зардуштийларнинг маркази бўлмиш Кома номидаги институтда, иккинчиси Қалкуттадаги давлат кутубхонасида. Ҳар иккиси парфёна ёзувда кўчирилган. Афсуски, фото нусхасини олишга муваффақ бўлинмади»¹. Демак, олима зардуштийлар билан бевосита алоқада бўлган ва дастхатлар билан танишган.

«Ўзбекистон» нашриёти 1991 йил ушбу сатрлар муаллифининг «Шоҳнома»нинг шухрати» рисоласини омалаштирди. Китобнинг «Зардушт», «Билимлар хазинаси» бўлимларида «Авесто»нинг Тожикистонда чоп этиладиган «Маориф ва маданият» газетаси ҳамма «Садои шарқ» журналида эълон қилинган қисмларига суяниб, Зардуштнинг ҳаёти ва ижодий биографиясини яратишга интиланган. Бундан ташқари, «Вендидод»даги далилларга таяниб, ажодларимизнинг тиббий қарашлари, атроф-муҳитнинг тозаловчи роля қилиш, жамоа ва шахсий гигиена, доривор ўсимликлар ҳақидаги қарашларни баён этган. Шунингдек, «Педагогик антология» — (1 жилд, 1994 йил)да «Авесто»дан таълим-тарбияга доир парча-

¹ Ф. Сулаймонова. Шарқ ва Ғарб, «Фан», 1991 йил, 19-бет.

ларни русчадан ўзбек тилига ўгириб эълон қилган. Ўзбек тилида «Авесто» ва медицина», «Авесто» ва таълим-тарбия» мавзуларида оммавий моҳиятдаги китобчалар ҳам чоп қилинган.

Дунё авестошунослигида муҳим тадқиқотлардан бири Лондон университетининг профессори Мэри Бойснинг «Зардуштийлар» (Лондон, 1979, Москва, 1984—1988) китоби ҳисобланади. Муаллиф китобда зардуштийлик динига қадар ҳозирги Яқин ва Ўрта Шарқдаги културларга кенг тўхтаган, янги диннинг пайдо бўлиш сабабларини кўрсатган. Шундан сўнг олима зардуштийлик таълимотининг назарий асосларини кенг тушунтирган, удумларнинг алоҳида шарҳини бериб, тангри Яздон яратган етти худо номларини махсус изоҳлаб, улар фаолиятининг Ахурамаздо қудрати билан боғлиқлигини тушунтирган.

Ушбу китобнинг бошқа шу хилдаги асарлардан фарқи шуки, муаллиф зардуштийликнинг пайдо бўлишидан замонамизгача бўлган тарихини тадрижий тарзда баён этган; қайси минтақаларда шу эътиқоддаги қанча аҳоли яшаши аниқ рақамларда кўрсатилган; зардуштийлик ва «Авесто»ни ўрганишга бағишланган халқаро анжуманлар хусусида маълумот келтирилган. Афсуски, шундай улкан тадқиқотда «зардуштнинг ватани Волга бўйларида бўлиши керак» деган нотўғри, тахминий гап мавжуд. Ваҳоланки, «Авесто»даги далиллар Зардуштнинг ватани Мовароуннаҳр ва Хуросон эканлигини тасдиқлайди. Ҳеч бўлмаганда, Ахурамаздо дастлабки юртлар Хоразм, Марв, Сўғд, Ҳирот эканлигига, туронлик шоҳлар Аржасп, Афросиёб воқеалар жараёнида иштирок этишига эътибор бериш лозим эди.

Шубҳасиз, «Авесто» ва зардуштийлик тарихини жиддий ўрганишда теҳронлик олим Абдулазим Ризонийнинг (Нависанда, 1996) «Эронийларнинг асл насаби ва қадимги динлари» рисоласи катта ҳодиса бўлди. Зероки, олим китобнинг 200 саҳифасида паҳлавий тилидаги хроника, ёдномалар, Бесутун катибалари ҳамда «Авесто»даги далилларга суяниб, зардуштийлик динининг пайдо бўлиши, «Авесто»нинг моҳиятини анча холис ва теган тадқиқ этган. Айниқса, муаллиф Зардушт таълимотининг моҳияти, зардуштийликда жаннат ва дўзах талқини, беш маҳал намоз фарзи, байрам ва бошқа удумлар, иш ва ишчи фалсафаси, маздопарастликда тангрининг 101 номи, оила ва никоҳ масаласи, ўлимдан кейинги

ҳаёт, гуноҳ ва савоб сингари кўплаб муаммоларни «Ҳотлар», «Яшт» ҳамма «Виспарад»лардаги далиллар асосида ҳижжалаб, нуктадонлик билан, оммабоп услубда таҳлил қилган ва тушунтирган. Унда «Авесто»дан олинган мисоллардаги нисбатан мураккаб сўз ва ибораларнинг анча кенг шарҳланганлиги ҳам олим назарий мулоҳазаларини осон тушуниш имкониятини туғдирган. Зардуштийликнинг бошқа динларга таъсири ҳақидаги фикрлар ҳам ишончли далиллар билан назарий жиҳатдан пухта асосланган.

Ўзбекистонда зардуштийлик ва «Авесто» ҳақида яратилган энг сўнгги тадқиқот Муҳсин Умарзоданинг «Авесто» сирлари» («Жаҳон адабиёти», 1997, № 4) мақола-сидир. Дастлаб муаллиф Али Дўстхоҳ тайёрлаган икки жилдлик «Авесто» хусусида маълумот беради, китобнинг қисмлари бўйича моҳиятини мухтасар тарзда шарҳлаб тушунтиради, Зардушт фалсафасини тўғри изоҳлашга интилади. Мақолада Зардушт пандларидан намуналар таржима қилиб келтирилганлиги айни муддао бўлган. Мақола охирида «Авесто»нинг тақдири, авестошунослик тарихи ҳам лўнда бир тарзда баён этилган. Умуман, Муҳсин Умарзоданинг ушбу мақоласи туркий ва эроний халқларнинг муштарак кўҳна ёдгорлиги моҳиятини ўзбек илм-адаб аҳлига нисбатан тўғри ва тўлароқ тушунтиришдаги дадил бир қадамдир. Унинг эронлик авестошунослар ҳақидаги маълумотлари ҳам ўзбек китобхонлари учун қимматбаҳо далиллардир.

Бундан ташқари, ўзбек олимлари ва журналистларининг «Авесто»га доир вақтли матбуотда яна ўнлаб мақолалари эълон қилинган. Русча нашрлардаги мавжуд маълумотларни оммалаштириш, тарғибий-ташвиқий моҳиятга эга «Авесто» калималарининг лугати» («Бунёди Нишопур» нашриёти, Техрон, 1999)нинг нашр этилиши авестошуносларнинг янги авлодини тарбиялашда асосий дастур сифатида хизмат қилади.

Истиқлол яратган имкониятлар туфайли «Авесто» ўзбек тилига ҳам таржима қилиниб, нашр этилди. Бу маънавиятимизнинг улкан ютуғи, албатта!

ЗАРДУШТ ФАЛСАФАСИ

Маълумки, қадимги туронзамин халқлари кўпхудолик эътиқодида бўлган замонларда арзимаган баҳоналар

билан жумладан, нуфузли қавмларнинг камсонли қаби-
лаларни менсимаслиги, яйловлардан сув манбалари,
ҳавзаларидан фойдаланиш ҳақидаги келишувларга риоя
қилмаслик сабабларига кўра қирғин-барот урушлар кўп
бўларди. Бундан ташқари, турли-туман динларнинг тур-
фа хил удум ва маросимлари ҳам оддий меҳнаткаш
халқ учун машаққат ва кулфат келтирарди. Кунлардан
бир кун ёш йигитча Зардушт кўчага чиқса, бир тўла
одамлар «парастигшоҳ»га борамиз, деб кетаётган экан.
Йигит ҳам уларга қўшилибди. Кўп ўтмай атрофи девор
билан ўраб олинган бир майдонга етиб боришибди. Ич-
карига киришса, одамларнинг катта издиҳоми. Бир чек-
када қўй, эчки, новвосларнинг мурдаси ётганмиш. Ур-
тада эса, қўлида қонга беланган ханжар ушлаган ўн
чоғлик коҳинлар ўлжасини кутган сайёддай олазарак
турганмиш. Шу пайт ўнг томондаги хонадан икки киши
бир қўйни етаклаб чиқибди. Ҳалиги уламолар турли хил
овоз чиқариб, ашула айтиб, рақсга тушиб, қўйга ёпири-
либди: тўғри келган жойига тиг суқиб бир сонияда азоб
бериб ўлдиришибди. Бу ҳолат бир неча соат давом этиб-
ди. Майдон ҳайвонлар мурдасига тўлиб кетибди. Маз-
кур жой қишлоқ аҳлининг ўз тангриларига қурбонлик
қиладиган жой — «парастигшоҳ» экан.

Зардушт бу даҳшатли манзарадан ғоятда ғамгин,
гандираклаб қайтди. Орадан кўп ўтмай, йигит «сув ҳав-
заларидан фойдаланиш аҳдномасини бузганларга» қар-
ши жангга сафарбар этилади. Арзимаган баҳона, сабаб-
ни деб минглаб бегуноҳ одамларнинг ёстиғини қуритган
урушнинг бевосита гувоҳи, иштирокчиси бўлади. Ана шу
икки ҳодиса бўлажак халқ ва дин пешвоси Зардушт
дунёқарашининг шаклланишида муҳим бир туртки, омил
бўлди. Натижада у яқка тангри Аҳурамаздони кашф
этиб, Турону Эронда маздопарастлик дини қабул қилин-
гач, кўпхудолик давридаги аксарият удумларни, жум-
ладан ҳайвонларни азоблаб ўлдириб қурбонлик қилиш
расмини манъ этди, молларни бўғзидан сўйишни жорий
қилди, эл фаровонлиги, юрт осойишталиги, сулҳ-амният,
қавмлар биродарлигию ҳамжиҳатлигини таъминлаш,
жоҳилият ўрнида илму маърифатни, нисбатан дунёвий-
лик руҳидаги янги динни қарор топтириш учун кураш-
ди. Шунинг учун ҳам Яштлардан бири «Тангри ўзининг
донолик ва гўёлик қудрати билан инсонни барча жон-
зотлардан шарафли қилиб яратди. Бинобарин, бандала-
рининг ҳаёт низоми биродарлигу дўстлик бўлмоғи дар-

кор. Бас шундай экан, андиша билан ҳам, гуфтор ва кирдор билан ҳам одамларга озор етказманг. Бирон-бир бегона сизнинг ҳузурингизга келса, ғизо беринг, ўтириш учун жой кўрсатинг. Аждодларни очлик ва ташналикка, иссиқлик ва совуқликка гирифтор этманг. Қўл остингиздагилар ва болаларга меҳрибон бўлинг: улуғлар ва кексаларни ҳурмат қилинг» деб алоҳида уқтирган эди. Зардуштнинг илк фаолиятидано инсонларни покандеш, росткирдору дурустгуфторликка чорлашининг, уларни тили рост, дили тоза, қалби покиза, ҳалол меҳнат, яхши касб-корга даъват этишининг бонси ҳам ана шу эътиқодда собитқадам бўлишига ундашидандир. «Мен бу йўлда некандеш, некуфтор, хушкирдор одамларга ишонаман, мен маздопарастлик динига шунинг учун ҳам ишонаманки, у одамларга ошнолик, қариндош-уруғчиликда, сулҳу амниятда яшашни буюради» деганда ўзи тутган ва бошлаган мазкур йўл нақадар тўғри ва ишончли эканлигига суюнган эди.

Ҳақиқатда ҳам Зардушт ўз ақидаларининг дуруст эканлигига қатъий ишонч ҳосил қилгани сабабли дунёда биринчи бўлиб яқка Тангри ғоясини илгари сурди; одамларни Тангрининг ҳар икки оламнинг яратувчиси эканлигига ишонтира олди. Яхшилиқ билан нопоклик, ривожланиш билан таназул ўртасидаги доимий кураш Зардушт таълимотининг асосини ташкил қилади. У ўзининг бузғунчиликка қарши қатъий муносабати билан Аҳриманнинг барча кирдикорларини рад этади. Унингча, ерни, оламини гўзал қилиб, яхшилиқни шарафлаб, тенгсизлик, зулм ва таназулни заифлаштирган киши ферўзлик тарафдоридир. Зардушт ҳаёт, тирикчилик мушкулотларини ҳал ва бартараф этиш йўллари аниқ кўрсатиб берди: «Жаҳон комил эмас, балки комиллик томон интилишдадир» деб уқтирди у. Инсон оламини комилликка етказмоқ учун поктийнатлик, фидойилик билан меҳнат қилмоғи лозимлигини қайта-қайта таъкидлайди.

Айрим олимлар зардуштийликдан Аҳриманнинг Аҳу-рамаздо яратувчилигига муттасил қаршилик кўрсатишида, яъни ривожланиш билан қабоҳат ўртасидаги доимий курашда аждодларимизнинг дуалистик қарашлари инъикос этган, деган қатъий хулосага келишган. Бизнингча, бу мулоҳазалар унчалик тўғри эмасдек туюлади. Зероки, Аҳриман ягона, қудратли, ҳаммиша барқарор куч эмас. Агарда Аҳурамаздо яратган ҳар икки оламда

барча мавжудот доимийлик моясига соҳиб бўлса, Аҳриман вужудга келтирган нарса ва ҳодисалар вақтинчадир. Улар мағлубиятга, бот фурсатда нест-нобуд бўлишига — ўлимга маҳкум этилган. Масалан, Аҳриман ер юзида инсон уруғини қуритиш ниятида Каюмарс (Гавамарта)ни ўлдиришга муваффақ бўлади. Аммо танасининг ҳар икки қисмидан янги одамлар, ҳайвонлар пайдо бўлиб, ерда ҳаёт ўз маромида давом этаверади. Ёки бўлмаса, Тангри ер юзида дафъатан 16 юртни яратганда, Аҳриман унга қарши ўн олти хил разолат ҳамда қабоҳат воситасини пайдо қилади. Лекин улар тараққиёт кучлари олдида забун-маҳв бўлиб, кишварлар ривожланиб, гул-гул яшнайверади. Демак, Аҳриман «яна бир буюк тангри эмас», балки беқиёс қудрат соҳиби, инсон, инсоният ва ҳаёт душмани Иблисдир. Бизнингча, Аҳурамаздо — буюк тангри. Айни сўз ҳам шу маънони англатади. «Авесто»да унинг ҳар икки оламнинг яратувчиси эканлиги қайта-қайта таъкидланган.

Зардуштнинг буюк хизмати шундаки, у динни том маънодаги маънавий-ахлоқий асосга қурди. «Зардушт, — деб ёзади доктор Ризоий, — дунё тарихида мазҳабни сеҳру жодугарликдан, зоҳирий удум ва маросимларни кўр-кўрона бажаришдан, мавҳумлик ва хурофотдан халос қилган ва уни ахлоқ поясида устивор этган биринчи шахсдир». Ҳақиқатда ҳам у ахлоқ меъёрини ҳаётнинг мезони, деб билди ва баний башарга яхши иш ва яхши хулқу амал оламини ҳам, одамни ҳам безайди, деб тушунтирди. Инсон аслида озод ва эркин, унинг яшаши, руҳияти, ижодий интилиши меҳнатига ҳамроҳ ва пайваст бўлади. Бу дин тарафдорлари дунёдаги барча мазҳабларга эҳтиром билан қарайдилар, ўзга диндагиларнинг иззат-нафсини эъозлайдилар. Зероки, маздопарастликда инсоннинг қадр-қиммати, мартабаси назру ниёзи ва қурбонлик қилиши билан эмас, жаҳолат ва зулмга мардснavor қарши кураши, амалда собитқадамлиги билан белгиланади. Зардушт ваъзларидан бирида ўқиймиз: «Эй, ватандошларим! Эй, маздопарастлар, қариндош-уруғларим! Аҳурамаздо эҳсони ва хушбахтликка етмоқ учун ягона Тангрига юзланинг! Эй, парвардигор, ҳаммамиз сенинг номаларингнинг пайғамбарлари бўлайлик. Сенинг ва сен кўрсатган тўғри йўл душманларини ўзимиздан йироқлаштирайлик». Эй, девпараст гумроҳлар! Сиз ва ҳамроҳларингиз фикри бузуқ ва қалби қора гуруҳларсизлар. Сизлар кўпдан бери етти иқлимда бад-

хулқликни тарқатиб келмоқдасиз. Сизлар бадбинлик билан ном қозонган ва танилгансизлар». «Эй, Аҳурамаздо! Гумроҳлар ва ёлғонпарастлар халқнинг ростлик сари боришларини истамайдилар ҳамда уларнинг ўз юрти ва шаҳрини обод қилиш йўлидаги заҳматдан қайтаришни истайдилар. Уларнинг қилмиши қабоҳат ҳамда вайронагарчиликдан иборат. Кимда ким руҳан ҳамда жисман уларга қарши оёққа турса, рост йўл ва Аҳурамаздо дини томон қадам қўяди». Бундай таъкиду даъватлар хотлар ҳамда Виспарадда бот-бот учраб туради.

Зардушт фалсафасининг асосий жиҳатларидан яна бири ҳақиқатпарастлик ва маърифатпарварликдир. Шунинг учун хотлар бошдан охиригача дониш ва маърифат зийеси билан йўғрилган. Унингча, инсон ҳар жиҳатдан билимли бўлмоғи, жаҳонни тўғрилик билан танимоғи, идрок этмоғи даркор. У яхшини ёмондан, гўзалликни хунукдан, сарани носарадан, покни нопокликдан, донони нодондан ажрата билмоғи даркор. «Инсонни хирадманд, тилу забонли қилиб яратган Тангрига олқишлар бўлсин! У инсонни ёмонликка қарши курашсин, уни нест-нобуд этсин, деб барча мавжудотга раҳбар ва сарвар этди». Шуниси характерлики, янги дин пешвоси кишиларни ҳамisha ростлик ва тўғрилик йўлини тутишга ундар экан, инсон ҳаёти ва юрт равнақини таназулга элтадиган ёлғон ва қинғир иш тарафдорларига қарши дадил курашга чақиради. Хотларда яна ўқиймиз: «Ёлғон тарафдорлари одамларни ростлик сари интилишга қўймайдилар. Улар кишиларнинг ўз тирикчилигини ривожлантиришга, шаҳару қишлоқларини ободонлаштиришга тўсқинлик қиладилар. Бундайларнинг иши тескари ҳамда вайронагарчиликда иборатдир. Эй мардум! Фирибгарлар сўзига асло қулоқ солманг. Чунки улар ростлик тарафдорларининг душманидир. Жаҳон ободлиги учун курашиш лозим. Уни дурустлик билан нигоҳбонлик қилиш зарур. Оламни рўшнолик сари элтмоқ барча бандалар учун фарздир».

Зардуштийлар ақидасича, инсон пайдо бўлгандан бери одамзод андишасида икки гавҳар пайдо бўлган, бири андишада гуфтору кирдорда яхшилик бўлса, иккинчиси андишада, кирдору гуфтордаги ёмонликдир. Доно ана шу гавҳардан яхшиликни интихоб этади, нодон эса, ёмонликни танлайди. Ана шу икки гавҳар бир-бирига пайваст бўлганда, борлиқ ва йўқлик, ҳаракат ва сукунат пайдо бўлади. Натижада ёмонлик ва таназ-

зулга бадхоҳлар тарафдорлик қилса, мавжудият ва беҳ-
рўзликни яхшилик тарафдорлари қўллашади.

Шунинг учун барча одамлар «андешаи нек», «гуф-
тори нек» ҳамда «кирдори нек»ка юз тутиб, «андешаи
бад», «кирдори бад» ва «гуфтори бад»дан юз ўгириб
яшамоқлари, бирининг ҳамиша барқарорлигини, иккин-
чисининг эса маҳкумлигини таъминлаш учун кураш-
моқлари зарур. Зероки уларнинг бирида одаму олам
камолоти инъикос этса, иккинчисида инсон ва ҳаёт
разолати намоен бўлади. «Авесто»да ана шу мезоннинг
назарий ва амалий жиҳатларининг мукаммал таснифи
берилган ҳамда ҳар бир маздопарастнинг ҳаётда, ишда
ва амалда уларни бажариш, ахлоқ меъёрларига рия
қилиш йўл-йўриқлари кўрсатилган:

1. Андешаи нек: Тангрининг ягоналигига ишонмоқ,
инмонда собитлик, таваккул, қаноат, хайрихоҳлик, меҳ-
рибонлик, ҳақ танимоқ, сулҳгўйлик, кечиримли бўла би-
лиш, ошночилик, шижоатлилик, раҳмли ва мурувватли
бўлмоқ, поктийнатлик, инсоф, хушхулқлилик, беозорлик,
очиқюзлик, эҳсонлилик, нафсни чегаралаш, касб ва
илмни севмоқ, масъулиятлилик ва ҳақиқатпараст бўл-
моқдан иборат;

2. Гуфтори нек: ягона Тангрига ҳамду сано айтмоқ,
тўғрисўзлилик, аҳдида собитлик, ҳақгўйлик, салом ва
таъзимда бўлмоқ, тўғри ва рост гувоҳлик бермоқ, ши-
ринкаломлик, ўйлаб, синаб гапирмоқ, рост қавмликдан
иборат.

3. Кирдори нек: Тангри ва пайғамбар буюрган фарз
ва суннатларга сўзсиз итоат этмоқ ҳамда уларни ба-
жармоқ, яхши ишлаш, омонатга хиёнат қилмаслик,
ожизларни қўллаш, серғайрат бўлмоқ, ота-она ва устод
ҳукмига фармонбардор бўлмоқ халқ учун, Ватан учун
хизмат қилмоқ, меҳмондўстлик, парҳезкорлик, ёмон иш-
лардан юз ўгирмоқ, меҳрибонлик, инсонпарварлик, жа-
мият қонунларига итоат этмоқ, ўтганларни эсда тутиш,
ҳақиқатталаб бўлмоқ беморлар ҳолидан хабар олиб
турмоқ, муҳтожларга ёрдам бериш, ўз иши ва касбига
меҳр қўйиш, адолатли бўлмоқдан иборатдир.

1. Андешаи бад: Хурофотпарастлик, Тангрини тани-
маслик, куфр, ғурур, бадхоҳлик, душманлик, ҳақиқатга
ишонмаслик, ҳадиксираш, жангарилик, суққўзлик, тош-
бағирлик, инсофсизлик, ҳасад, ғаразгўйлик, нафс бан-
даси бўлмоқ, хасислик, дилсиёҳлик, вафосизлик, бад-

хулқлик, иши ва касбига масъулиятсизлик, нодонлик, парҳезни билмаслик, баҳонаталаб бўлмоқ, шаккоклик, гиналик, найрангбозлик, ғафлатга берилмоқдан иборат.

2. Гуфтори бад: Тангрини унутмоқ, ёлғончилик, туҳматчилик, ёлғон гувоҳлик бермоқ, вафосизлик, ваъдада турмаслик, куфр айтмоқ, ноҳақлик, қасамхўрлик, ачиқ-забонлик, ўйламай гапирмоқ, нотўғри ҳукмга келмоқдан иборат.

3. Қирдори бадни эса қуйидагилар ташкил этади: худо ва пайғамбарга итоат этмаслик, танбаллик ва иш-ёқмаслик, ўғрилиқ, қотиллик, кишига озор етказиш, тамагирлик, ситамгарлик, ҳунарсизлик, билимсизлик, омонатга хиёнат, ҳаромхўрлик, қасд олиш, маккорлик, шошқалоқлик, золим ва бадхоҳларни қўллаш, норавонлик, бадахлоқлик, заифозор бўлмоқ, бузғунчилик ва бошқалар.

Ҳаёт, ахлоқ ва маънавиятнинг ана шу мезонларининг барча жиҳатлари Ҳотлару Зардушт ваъзларида, пайғамбарнинг Тангри билан руҳий мулоқотлари меърож воқеасида ўз аксини топган, мусбат жиҳатлар зардуштийларнинг кундалиқ бажариладиган вазифалари сифатида уқтирилиб, манфий нуқталардан парҳез қилишга даъват этилган. Зардушт ақидасича, ҳар бир инсоннинг қалби пок бўлиб, хулқи хуш бўлса, ҳунар ва илм эгаллаб, бирон ижтимоий фойдали меҳнат билан шуғулланиб, ризқи рўзи ҳалол бўлса, унинг амали чин бўлади. Ундай обиднинг қўли ишда, дили ва тили ибодатда бўлиб, бу дунёни яшнатишга хизмат қилади. Зероки, хуш-хулқу покдил, собитқадаму ҳунарпарвар одамларгина оламни комиллик сари элтадилар. Тангри йўлидан асло адашмайдилар. Шунинг учун ҳам инглиз олими Макс Мюллер «Зардуштийлар фалсафаси» китобида «Зардушт ўз диний қондаларини ахлоқ усулида баён этган илк мутафаккирдир. У янги бир осмон, янги бир олам тарафдори эди. Токим у ерда аввалину охири ростлик ва дурустлик ҳукмрон бўлсин» деганда юз карра ҳақ эди. Демак, Зардушт покиза ахлоқли, амалда собитқадам, ҳаётда фаол, курашчан, ижодий меҳнат соҳиби диндорни — инсонни шарафлайди, унинг фаолияти, тафаккур неъматига ишонади, илм ва ахлоқни инсон ҳаётидаги маёқ, деб билади. Зероки, ана шундай бандаларгина жоҳилият разолатини дафъ эта олади, ҳамюртларини рўшнолик ва ривожланишга олиб чиқа олади.

Хуллас, Зардушт фалсафаси инсоният бешигида та-

биат ва жамият, ҳаёт ва коинот, мутлақ моя ва инсон, моддий оламнинг нокомиллиги — ҳамиша ҳаракатдалиги, инсон камолотида касб-кор, маънавиятнинг ўрни, моддий борлиқнинг инсон онгига таъсири ва унинг акс садоси, мавжуднинг вужудлиги, табиат унсурлари таснифи ҳақида ғоятда чуқур ва теран мулоҳазалардир. Унда юксак ахлоқ, ижодий меҳнат соҳиби инсон эъзози ва шарафи биринчи ўринда туради. Бу дунёқарашдаги ахлоқ категориясининг ўзи ҳамон долзарблигича қолмоқдаки, уни ҳар тарафлама тадқиқ этиб, тарғиб қилмоқ зарур ва шартдир. Ана шундагина биз аждодларимизнинг милоддан олдинги фалсафий қарашлари нақадар чуқур, юксак эканлигини мукамал тасаввур этиш имкониятига эга бўламиз.

«АВЕСТО»ДА МЕҲНАТ ВА ЯРАТУВЧИЛИК МАДҲИ

«Виспарад», «Ҳот»лар ҳамда бошқа қисмларни синчиклаб кўздан кечириб, айрим бандларни қиёсий ўрганилса, ушбу ёдгорлик том маънодаги диний мажмуа бўлиш билан бирга, даврнинг иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий кўзгуси эканлигини ҳам аниқ тасаввур қилиш мумкин. Зероки, унда бир томондан, Аржасп ва Гуштасп бошқараётган ўша замон Турон ва Эрон давлатларининг ҳудуди, маъқеи, ҳарбий қудрати, мафқураси, ишлаб чиқариши, маънавиятига доир маълумотлар, далиллар келтирилган. Иккинчи томондан, гарчи «Авесто»да жамият қоҳинлар, ҳарбийлар, деҳқонлар, чорвадорлар ҳамда ҳунармандлар сингари табақаларга шартли равишда ажратилса-да, унда шоҳлар, вазирлар, бош қўмондон, лашкарбошилар, аскарлар, маслаҳатчилар, чорвадорлар, ҳунармандлар, табиблар, деҳқонлар, устозлар, додгустар (қозилар), ноҳия ва қавм раислари, муъбадлар, дуохонлар, озарбон ва оташбонлар, олимлар хусусида хийла батафсил маълумотлар берилади: баъзан эса у ёки бу сулола тарихи баён қилинган. Аржасп ва унинг авлоди ҳақида сўз юритилганда «у хеван қавмидан эди» дейилади. Баъзи олимлар «Хева» сўзининг келиб чиқишини шу қавм билан боғлайдилар. Масалан, бир неча ўринда қадимги Турон шоҳи Пашан ўғли Афросиёб ҳақида гап кетганда унинг шажараси вакиллари ҳам вақти-вақти билан зикр этилади, айни пайтда туроншоҳ давлатини мустаҳкамлашда фидойилик қилган ва бош қўмондон Пирони Виса шажараси ҳам

бир неча ўринда эслаб ўтилади. Эрон шоҳи Ҳушидон Самарқанднинг Кенистон ноҳиясида туғилгани уқтирилади, Гуштасп ҳукмдорлиги ҳақида гап кетганда каённийлар сулоласига дахлдор кўп шоҳ ва шахзодалар, пешдодий, ашконий шоҳлардан баъзилари ҳар хил муносабатлар билан санаб ўтилади. Шу билан бирга машҳур вазир ва бош қўмондон Гударзи Гўшвад шажараси, жаҳонпахлавон, темиртирноқ Исфандиёр, Турону Эронда саргузашти кўп овозаларга сабаб бўлган (жумладан, «Зарирад ва Одатид» афсонаси) баҳодир Зарир фаолиятлари билан боғлиқ тафсилотларга ишора қилинади, улар билан боғлиқ бирон лавҳа эслатилади.

Бундан ташқари «Авесто»да ер усти ва ер ости шаҳарлар қурилиши, турли иморатлар, кошоналар, қалъалар, ҳар хил иншоотларнинг бунёд этилиши, ҳатто, шаҳар-давлатларнинг пайдо бўлиши, турли минтақаларнинг ўзаро иқтисодий, сиёсий, маънавий ҳамкорлиги, маънавий жараён тарихи ва бошқа масалалар ҳақида ҳам қизиқарли маълумотлар мавжуд. Шуниси диққатга сазоворки, давлат бошлиқлари, вазирлар, маслаҳатчилар, бош қўмондонлар ҳақида фикр юритилганда уларнинг давлат, мамлакат равнақи, юрт тинчлиги, ободончилиги, дахлсизлиги борасида, адолатпешалик, инсондўстлик, ватанпарварлик йўлида амалга оширган тадбирлари, жонфидолигу жасоратлари алоҳида таъкидланган. Масалан, шаҳар қурдиради, Афросиёб қалъа бунёд эттиради, Амударёдан янги шахобча тортиради, Ардвиссура Анаҳито фармойишига кўра юзлаб хона, қаср ва саройлар қурилади.

Шунингдек, ёдгорликда коҳинлар — зардуштийлик дини, уламолари Аҳурамаздо фарзларини халқ онига сингдирувчи, пок ғоя, пок ахлоқ ва пок хатти-ҳаракатни жамиятда жорий қилувчи тоифалар сифатида алоҳида таърифланади. Зероки ноҳия раислари, оташкадалар ҳузурида ўнлаб коҳинлар зардуштийлик қоида-таълимотини халққа махсус ўргатиш, қироат қилиш, ваъз айтиш билан машғул бўлган. Умуман, «Авесто»нинг барча қисмларида Турону Эрон давлатчилиги, қонунчилиги тарихига доир махсус боблар, тарқоқ далиллар, қайдлар жуда кўп. Улар қадимшунослар қўлга киритган ашёнвий далиллар, Бесутун катибалари, «Динкард», «Бундахишн», «Тансар» каби ёдгорликлар билан қиёсий-типологияк усулда махсус, жиддий ўрганишни талаб этади. Дунёнинг яратилишига бағишланган бўлимнинг ўзи

жаҳон тарихига доир қанча жумбоқларни ҳал қилишга кўмаклашади.

Маълумки, зардуштийлик дини аجدодларимизда мавжуд бўлган кўпхудолик удумига қарши кураш жараёнида якка тангри Аҳурамаздони кашф этиш туфайли пайдо бўлган. Ушбу дин ўзининг илк паллалариданоқ кўпхудоликнинг аксарият удумларини манъ этди. Жумладан, кўпхудолик анъанасига кўра, ҳар бир хонадон ўз худосига жонлик сўйиб, қурбонлик қилиши шарт бўлган. Худолар кўп бўлгани учун беҳисоб қурбонликлар натижасида чорва моллари, паррандалар беҳудага қирилиб кетиб, бу соҳа таназзулга юз тутади. Ваҳоланки, эрамиздан олдинги икки мингинчи йилдан то VII асрга қадар минтақамиз аҳолисининг асосий касби чорвачилик бўлиб, уларнинг тирикчилиги шу соҳанинг ривожига боғлиқ бўлган. Зардушт биринчи навбатда ана шу қурбонлик қилишни, ҳайвонларни қийнаб ўлдиришни бекор қилади, ҳафтада уч кун гўштсиз овқат ейишни жорий қилади. Зардуштийлик удумига кўра, ҳайвонларни бўғизлаб, миясига босқон ёки болта билан уриб, найза ёки пичоқ санчиб ўлдириш қатъиян ман этилган ва бунга йўл қўйган шахслар катта миқдорда жарима тўлаган, жазоланган. Туя, от, хачир, эшак биринчи эҳтиёж ҳайвонлари сифатида, ит, мушук, инсон учун зараркунанда ҳашаротлар, даррандаларнинг кушандаси сифатида, уй, боғ-роғлар, овул ҳамда чорванинг қўриқчиси тарзида эъвозланган. Шунинг учун бўри, шақол, тулки ва бошқа даррандалар, турли ҳашаротлар ер юзида ҳаёт равиқининг душманлари сифатида лаънатланган ҳолда мушук ва кучук эъвозланган. Кучукни калтаклаш ёки қасддан ўлдириш зардуштийлик динида энг олий гуноҳ ҳисобланган ва бунинг жаримаси оғир бўлган. «Кимдаким кучугини яхши боқса, унинг ризқи бутун, ери ҳосилдор, хонадони ғам-ҳасратсиз, бола-чақаси дардларга чалинмайдиган бўлади».

Афтидан, аждодларимиз энг қадим замонларданоқ чорвачиликни ривожлантиришга алоҳида эътибор беришган. Қадимшуносларимиз юртимиз ҳудудидаги кўҳна манзилгоҳлар қолдиқларини қазиш пайтида топган далиллар, Туркменистон ва Сурхондарё ҳудудидаги тоғ қояларига туширилган ҳайвонларнинг нақши ҳамда «Авесто»нинг турли қисмларидаги ишоралар бунинг тасдиқлайди. Маълумки, барча авестошунослар «Ҳотлар» таркибидаги баъзи қўшиқлар, Йима, Гавамарта, Мит-

ра, Ардвиссура Анаҳитолар ҳақидаги мифларнинг ил-
дизи эрамиздан олдинги иккимингичи йилларга бориб
тақалишини таъкидлайдилар. Аҳриман иттифоқо Гава-
мартани ўлдиришга муваффақ бўлади. Аммо бу билан
у қабих нияти — ер юзида одам ва чорва зотини қури-
тишга муяссар бўлаолмайди. Гавамарта танасининг
одам қисмидан кейинги авлодлар, ҳўкиз қисмидан эса
чорва моллари пайдо бўлади. Ягона Тангри Аҳурамаз-
до қудрати ана шунда. Мифларда чорва моллари, хусу-
сан, от эъзозланади. Шунинг учун ҳам илоҳий қудрат
соҳиби Ардвиссура Анаҳито ва Митра доим тўрт оқ от
қўшилган фййтун араваларида гоҳ ҳавода муаллақ учиб
юрадилар, гоҳ ерда бўрондек шиддат билан юришади.
Аҳурамаздонинг фармонига кўра, бандаларини ҳимоя
қилиб, ҳамиша обу оташ билан таъминлаб, фаровон ҳа-
ётни барқарорлаштириб туриш учун Ардвиссура Анаҳи-
то ерга тушганда туронлик шоҳу баҳодирлар ҳам, эрон-
лик ақобиру ашрофлар ҳам унга гоҳ тоғ этагида, гоҳ
бепоён саҳро четида, баъзан, эса, дарё соҳилида «юз
от, минг қора мол ва ўн минг қўй тортиқ қилиб», ўз
илтимос ва илтижоларини изҳор этадилар. Бу билан
зарр, бир томондан, Аҳурамаздо вакилини тантанавор,
улардустийлик одатига ҳос ва мос тарзда кутиб олаёт-
ганликларини кўрсатсалар, иккинчи томондан, ўз юрт-
лари ёки шаҳарларида чорвадорликка махсус эътибор
берилаётгани, бу соҳада ўсиш, ривожланиш мавжудли-
ги, мўл-кўлчилик таъминланганлигини намойиш этмоқ-
чи бўладилар. Чорвадорлар, деҳқонларни мадҳ этган
алоҳида «Ҳот»лар ҳам бор. «Чорва моллари учун яйлов-
лари мўл бўлган бу сарзаминларга олқишлар бўлсин!»,
«Чорвачилик ривожланган, бўғдойлари мўл ҳосил бера-
диган экинзорларни олқишлаймиз!» сингари кўплаб мад-
ҳиялар учрайди Ҳотларда — «Вендидод»да ўқиймиз:
«Мен — Аҳурамаздонинг гиёҳлар устига ёмғирни мўл
ёғдиришимнинг сабаби шуки, юрт аҳлининг молларига
ўт-ўланлар, озиқ-овқат кўпайсин, одамлар учун емиш
ҳозирлашга имконият туғилсин. Буларнинг бари тирик-
чилик моясидир», «Авесто»да чорва моллари қаторида
жумладан, ҳўкиз, отлар сингари кучук ҳам муқаддас-
лаштирилган. Хонаки итни калтаклаган ё ўлдирган
одам қаттиқ жазоланган, у ўлим жазосига ҳам ҳукм
этилган. Кучук боласи 6—7 ойлик бўлганда уни 6—7
яшар қизча қоқиб, катта қилса, бу унга омад, хушбахт-
лик келтирган. Умуман, ит чорвадору боғбон, зироат-

кору ҳунарманд — барча-барчанинг яқин дўсти, ҳамроҳи бўлиши лозим», деб топилган.

Зардуштийлар ҳақиқатда ҳам чорвачиликка алоҳида эътибор берадилар: чўпон-чўлиқ тайёрлашга жиддий қараладиган бўлади, чўпон таёғини оладиган ворислар «лагомзадон», «зин задан» имтиҳонларидан ўтган. Туронзаминда чорвачиликни янада ривожлантириш мақсадида табиий яйловлардан ташқари Амударё соҳилларида сунъий яйловлар бунёд этилган. «Авесто»да узоқ яйловлардаги чўпонлар ҳақида ғамхўрлик қилиб, улар учун уй-жойлар, моллар учун юзлаб улкан сарой-қўралар қурилганлиги қайд этилган. Унда ҳайвонлар зоти тозалигини сақлаш, уларни урчитиш, соғлигини асраш бўйича қизилқарли ва ибратли маълумотлар, тadbирлар ҳақида мулоҳазалар мавжуд.

«Авесто»да деҳқончилик энг олийжаноб касб сифатида таърифланади, деҳқонлар эъзозланади. Зероки зардуштийлик жорий этилган кезлари туронзаминда деҳқончилик анча тараққий этган, табиий суғориш тизимидан сунъий суғориш усулига ўтилган эди. «Вендидод» ҳамда «Виспарад»нинг алоҳида қисмларида деҳқончиликни ривожлантиришга, ерга чап қўлу ўнг қўл билан, бел ёрдамида омов воситасида астойдил ишлов беришга даъват: ернинг меллиоратив ҳолатининг покизалигини сақлашга ундов анча кучли. Ҳатто Ардвиссура Анаҳито «Яйловларнинг ҳамиша хуррам, яшнаб туриши, зироатларнинг серҳосил бўлиши учун дарёларнинг мудом сероб, тўлиб-тошиб оқиб туришини таъминлайман» дейди. Зардуштга. «Виспарад»да каналлар чиқазиш, ариқлар қазиш, дашту саҳроларни ўзлаштириб, суғорадиган ерларга айлантириш хусусида қимматли фикрлар кўп учрайди. Жуда кўп ўринларда ҳосилдорликни оширишнинг асосий омилларидан бири ернинг заҳини қочириш, шўрини ювиш деб маслаҳат берилади. Янги каналлар чиқазиш, ариқ-зовурларни тозалаш, ерларни ўз вақтида экишга тайёрлаш мўл ҳосил олишнинг асосий гаровидир. «Узоқ вақт ишлов бермай ва экин экилмай қолган ер энг бахтсиз заминдир. У эрсиз ва боласиз юрган қари қизга ўхшайди. Қари қиз эрга тегишни хоҳлагани сингари, ҳайдалмаган ер қўшчини кутади». Айни пайтда ерга ишлов беришда сидқидилдан, ҳалоллик билан меҳнат қилишга ҳам алоҳида аҳамият берилган. Ҳамкорлик, ҳашар йўли билан ерларни созлаш, ерларни тақсимлашда адолат билан иш ту-

тиш, анҳор ва ариқ сувидан фойдаланиш, сувнинг исроф бўлишига йўл қўймасликка жиддий қарашган. Зардуштийлик эътиқодидагилар орасида жамоа бўлиб каналлар чиқариш, ариқ-зовурларни тозалаш, ботқоқликларни қуритиш учун кураш маросими бўлган. Бундай маросимда жамоа раиси, қозидан тортиб барча эркаку аёллар, хосу ом, болалар баробар қатнашган. Бу тadbир халқ сайли тусини олган. Давлат ва жамоа миқёсидаги оғир жиноятчилар канал қазишда ишлашга мажбур этилган.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Зардушт фаол диндор, яратувчи ва меҳнатни, ерни севучи ибодатчи тарафдори. Шунинг учун ҳар бир зардуштий, албатта, деҳқончилик, боғбонлик ва турли ижтимоий-фойдали меҳнат билан банд бўлмоғи зарур. У ерга энг сара уруғ сепмоғи, мевали ҳамда сояли, ихота дарахтлари ўтказмоғи лозим. «Ўз вақтида ерга тоза уруғ сепмоқ 10 минг ибодатдан, ҳар қандай қурбонликдан афзал» дейилади «Виспарад»да. Китобнинг кўп ўринларида боғбонлик алоҳида таърифланади, халқ боғу роғлар барпо этишга даъват қилинади. Меҳнат самарадорлигини оширишга даъват Зардушт таълимотининг ўзак масаласидир. Шунинг учун у диндорларга қуйидагича мурожаат қилади: «Қум саҳросини ўз меҳнати билан серҳосил ерга айлантирган одам комил диндордир. Дашту саҳрода 10 йил таркидунё қилиб юрган одамдан кўра ўша чўлга бир туп кўчат ўтқазиб, кўкартирган инсон афзалдир».

Деҳқонлар ва боғбонлар, уларнинг меҳнатини қадрлаш борасидаги мулоҳазаларда моддий неъматларнинг яратилиши натижасида етадиган савоб, жамоани иқтисодий томондан таъминланишидаги аҳамияти хусусидаги фикрлар она замин, юрт таърифи билан қоришиб, боғланиб кетади... Зардуштнинг Аҳурамаздо билан савол-жавобларида «қайси ер энг яхши замин», «қайси юрт халқи энг бахтиёр одамлар ҳисобланади?» деган сўровлар кўп учрайди. Ана шундай саволлардан бирига Аҳурамаздо шундай жавоб беради: мўъбад ўз борсами (хуш ҳид тарқатадиган хивичлар дастаси) билан халққа диний аҳкомларни эркин тушунтириб юрадиган, тақводор уй-жой қуриб, боғ барпо этиб, мол-хол қилиб, хотин, бола-чақаси билан бемалол яшай оладиган, одамлар ерга бемалол ишлов бериб, экин экиб, суғора оладиган, чорвачиликни ривожлантиришга имконияти бўлган ва моллар яхши насл қолдира оладиган ер энг яхши

ер, бахтли юртдир». Хуллас, «Авесто»да таърифланган ва тарғиб этилган энг қутлуғ касб деҳқончиликдир. Зероки бу касб соҳиблари зардуштийларни моддий неъматлар билан таъминлайди. Бу эса ҳаёт тараққиётининг асосий омилидир. Зероки инсон яхши еб, яхши ич-маса, қорни тўқ, эгни бут бўлмаса, оиласини боқа олмайди, яхши, соғлом насл қолдира олмайди, ерга ишлов бериш, чорвани боқиш, боғ бунёд этишга ярамайди.

Гарчи «Авесто»да ҳунармандлар зикри ёки таърифига бағишланган махсус лавҳа, фикрлар учрамаса ҳам матнда тилга олинган, ҳар хил муносабат билан қайд этилган далиллар эрамиздан олдинги асрларда ҳунармандчиликнинг барча соҳаси ривожланганлигини кўрсатади. Китобнинг турли ўринларида ранг-баранг манзил-гоҳлар, шаҳарлар, қасрлар қурилиши хусусида фикр мавжуд. Жамшид қурдирган қасрлар, ер ости шаҳарлар, чорвадорлар ва моллар учун қурилган бинолар, Ардвиссура Анаҳито қурдирган саройлар шулар жумласидандир. Ушбу бинолар хусусида гап кетганда, уларнинг ҳашами, нақшу нигори, қандиллари тавсифи берилади. Бу эса ўша даврлардаёқ бизнинг сарзамини-мизда меъморчилик санъати анча юксак эканлигини тасдиқлайди. Ёдгорликнинг бир қанча бўлимларида оддий пичоқдан тортиб палахмону манжаниққача, ноғора таблаккача, 50 дан зиёд ҳарбий қурооллар, анжомларнинг номи, сарбоз ва отга кийдириладиган совутнинг бир неча тури санаб ўтилади. Ардвиссура Анаҳитонинг «уч юз мода бабр терисидан жома кийиб», олтин этик кийиб, чоршоҳа сирға тақиб, минг хил товланадиган маржонлар осиб юриши таърифланади. Унинг бошидаги етти сайёра нақши тикилган олтин тожи таърифига сўз ожизлик қилади. Бу далил қадимги аждодларимиз дегрезлик, қуролсозлик, заргарлик, пўстиндўзлик, рангли металл ва тошларга ишлов беришдек, дудама қилнчлар ясашдек мураккаб ҳунарларни ҳам анча пухта билишганлигини тасдиқлайди.

«Авесто»даги маълумотга қараганда, Марв шаҳрида (Бу шаҳар Туркманистоннинг Байрамали тумани ўрнида бўлган) сидра тикиш учун ишлатиладиган махсус оқ сатин ва ҳарир ишлаб чиқарадиган корхона бўлган. «Виспарад», «Вендидод»да ҳарбийлар, айниқса, жаҳонпаҳлавонлар жанг пайтида либос остидан киядиган, ингичка мис симдан тўқилган камзил, юнгдан тўқилган ҳар хил кийимлар ҳақида фикр мавжуд. Булар юрти-

мизда қадим замонлардаёқ тўқувчилик ва тўқимачилик касблари ҳам ривожланганлигини тасдиқлайдиган далиллардир.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, зардуштийлик дини пайдо бўлган пайтда ўлкамизда деҳқончилик, чорвачилик, боғдорчилик, ҳунармандчилик хийла ривожланган бўлган. Бунга Зардушт ва унинг тарафдорлари томонидан фаол инсон хусусидаги тарғибот ва ташвиқот ишлари, ўғиту даъватлари ҳам муҳим омил сифатида таъсир этганлиги шубҳасиздир.

«АВЕСТО»ДА ТАЪЛИМ ВА УСТОЗ ТАЛҚИНИ

Мазкур ёдгорликдаги айрим қайд ва ишоралар, ном ва атамалар зардуштийликнинг илк куртаклари пайдо бўла бошлаган даврларда ҳам ҳозирги Мовароуннаҳр ва Хуросон халқлари яшаган минтақаларда таълим ва тарбия бирмунча ривожланган бўлганини кўрсатади. Барча қавм ва қабила аҳллари орасида «лагомзадан» (отга сувлик солиш), «зин задон» (отни эгарлаш), «камарбастон» одатига қатъий амал қилинган. Кўҳна сарчашмалар ва «Авесто»даги далиллар шуни кўрсатадики, таълим жараёнида кундалик ҳаёт учун зарур бўлган барча билимлар ўқитилган, ҳунарлар ўргатилган. Масалан, чорвачилик билан шуғулланадиган қавмларда кўпроқ шу соҳага доир ҳунар ва малакалар ўргатилган: қиз болаларга юнгдан ип йигириш, урчиқ ва чархда ишлай билиш, ҳар хил либослар тўқиш, тикиш, юнг олишни билиш шарт бўлса, ўғил болалар эса молларни боқиш, урчитиш ва туғдириш, туя, отларни парваришлаб, уларни бошқара олиш, узоқ яйловларга сурув ҳайдаш, чорвани ваҳший ҳайвонлар, қароқчилардан муҳофаза қилиш, ўттиз икки ҳарбий ҳунарни билишлари мажбурий бўлган. Ана шу малакалар ҳосил бўлгач, қизлар 15, ўғил болалар 17 ёшида «лагомзадан» ва «зин задон» имтиҳонидан ўтган. Натижада улар балоғат ёшига етгач, рўзғор юритишни ўрганиб, «кадбону» (уй бекаси), «кад худо» (уй хожаси, оила бошлиғи) бўлиш, чўпон чўлиғини олиб, от суриб, туя миниб юриш ҳуқуқини қўлга киритишган. Алоҳида иқтидорли йигитлар эса, чавандозликка махсус тайёрланган, ҳарбий машқларда иштирок этган.

Ҳунармандчилик, деҳқончилигу боғдорчилик билан

шуғулланадиган қавмларда эса, йигитлар «камарбастан» расмидан ўтишган. Бунда қавм оқсоқоллари ҳар бир йигитни ота касбидан ташқари ҳарбий билимлар, чавандозлик, кураш тушиш, «кўҳнавардлик» (ҳар хил тўсиқларни, баландликларни кечиб ўтиш) бўйича имтиҳондан ўтказишган. Афтидан, ҳарбий таълимга алоҳида эътибор берилган, шекилли. Зероки, «Авесто»да 50 дан зиёд ҳарбий қуролларнинг, шу жумладан, қалъа деворларини тешиб, бузинда ишлатиладиган, улкан тошларни отадиган палаҳмон, манжаниқ, совут остидан кийиладиган мисдан тўқилган юпқа камзиллар ҳам тилга олинган. Айни пайтда бу далиллар аждодларимиз ҳунармандчиликнинг барча турларини ривожлантиришга алоҳида эътибор берганликларини тасдиқлайди.

Зардуштийлик дини, яъни якка Тангрига эътиқод расман қабул қилинган, ўлкамизда таълим-тарбияга эътибор янада кучаяди. Ибодатхона — оташкадалар ҳузурда подшолик тасарруфидаги махсус мактаблар очилади, мадрасалар ташкил қилинади, уларнинг таълим тизими ишлаб чиқилади, таълим жараёнига энди математика, астрономия, тиб билими, тарих, ҳуқуқшунослик, гигиена сингари фанлар тобора кўпроқ кириб боради; бунда ёшларнинг маънавий камолотига ҳам алоҳида эътибор берилади. Бир томондан, уларга зардуштийлик дини асослари, Аҳурамаздонинг фарзларини Зардушт ўғитлари ҳар жиҳатдан пухта ўқитиб, шеърӣ қондалар асосларига суянган ҳолда, «Ҳот»лар махсус ёдлаттирилса, иккинчи томондан, уч яхши ишда сусткашлик қилмаслик — кори нек, гуфтори нек, кирдори некни ҳаминча эсда тутиш; уч ёмон ишдан, яъни андешаи бад, гуфтори бад ва кирдори баддан юз ўгиришни қулоққа қуйганлар. Таълим тизимидаги бу ўзгариш ўз навбатида янги «сидрапўшлик» удумини жорий қилишни тақозо этган. Аҳурамаздо томонидан жорий этилган фарзлар ҳамда Зардушт ўғитларидаги суннатларни тўла бажарадиган, ҳар жиҳатдан пок, юксак ахлоқлилик меъёрларини ўзида намоеън этган, устоз фотиҳасини олган диндор оқ матодан чакмон, кўйлак кийиб, устидан юпқа ҳарир камар боғлаб юриши жорий этилади. Қиш пайтларида ҳам асосий либос остидан «сидра» кийиб юриш шарт бўлган. Бу одат яқин XIII аср давом этган. Бизнингча, Муқанна бошчилигидаги қўзғолончиларнинг оқ либос кийиб юрганлиги, яъни «сафедпўш» (оқ кийимлилар) эканлиги ҳам ана шу анъана билан боғлиқ

бўлиши керак. Ҳар бир зардуштийнинг поктийнат, ҳалол, қўли тўғри, некбин бўлиб вояга етказилиши кўзда тутилган. Ана шу эҳтиёж ва талаблардан келиб чиқиб «Авесто»да тарбиячилар, муаллимлар, устоду мударрисларнинг бурчлари белгиланган, улар зиммасига жамиятнинг энг муҳим юки топширилганлиги қайта-қайта уқтирилган. Натижада муаллим ва мударрислар ўз илмини нечоғлиқ ўздаштирганлиги, касбига муносабати, чечан, удабурон, фидойилиги, танбал, бефарқ ва масъулиятсизлигига қараб «яхши» ва «ёмон» устозларга ажратиб изоҳланган, баҳо берилган.

Устоз ҳақида гап кетганда «Авесто»нинг бир неча ўрнида «устодлар устоди», «барча билим ва ҳунарлар калиди» Яздон мадҳ этилади; у ҳамма нарсанинг яратувчиси, ҳар икки олам сеҳрини билгувчи, барча билимлар мойси, бандаларига инъом этувчидир. Зардушт эса барча поктийнат одамларга Яздон буюрган илмларни «яхшилик йўсини ила ўргатиб, уларни яхши билан ёмонни ажрата оладиган қилади, уларни тўғри йўлга ҳидоят этади», дейилади. Зероки, «кимдаким ақлу фаросат билан ёмонликка қарши курашса, у Аҳурамаздо йўлини тутган бўлади». Хуллас, Яштларда Зардушт одамлар руҳиятига рост сўз, пок ақида, ҳалол ниятни сингдирадиган устозлар пешвоси сифатида мадҳ қилинади, «Зероки Спитамон Зардушт бу дунёда Яздон таълимотига қулоқ тутадиган ягона одамдир», Угина «Маздо» ва «Оша» қўшиқларини одамлар қулогига сингдиради. Шунинг учун унга комил ақл ва бурро нутқ берилган». Бу ерда Зардуштнинг воизлигининг алоҳида таъкидланганлиги диққатга сазовордир.

Яхши устозлар «соғлом ақл-хушли фарзандларни, жасур, доно ва турли тилларни биладиган ўғил-қизларни, элни бало-қазолардан ҳимоя эта оладиган ўғлонларни, яхши келажак, порлоқ ҳаётни равшан кўз билан кўра оладиган авлодни» тарбиялайди. Улар ёшлар қалбида ўз дини, халқи, юртига меҳр уйғотади, уларни ҳалол меҳнат эвазига ризқу рўз топиб яшашга ўргатади, некбинлик, покдомонлик, дўстлигу ҳамкорлик, ҳамжиҳатлигу ҳамкорлик, одамларга фақат яхшилик ишташ шогирдларга донишманд устозлардан юқади, ёдгорлик бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам устозларни «шаҳару қишлоқларда, бутун мамлакатда маънавиятдан таълим берадиган, Оша йўлини тутганлари туфайли, хонадонларга янги аҳкомларни олиб кирадиган халқ ардоғига

соҳиб бўлган тоифалар сифатида олқишлаймиз». Тангри покандеш, ғафлатдан йироқ, уйқуни ўзига «ҳаром» билладиган, Зардушт динини ўзига сийнгдирган устозларни ёқтиради, «чунки улар ўз донолиги, хирадмандлиги билан Яздонга яқин кишилар ҳисобланадилар, унинг қалбини ҳақиқат нури билан ёритади». Ҳар бир маздопараст устоз кишиларни рост йўлга бошламоғи, яхшилик йўлида раҳнамолик қилмоғи, ёшлар қалбига ҳаётга муҳаббатни сиңдирмоғи лозим.

Олдин таъкидлаганимиздек, зардуштийлик дини кишиларни беш вақт намоз ўқиш ҳамда бошқа фарз ва суннатларни бажаришга даъват қилиш билан бирга уларни фаол, яратувчилик меҳнати билан шуғулланишга ҳам ундайди. Муболагали бўлса ҳам қуйидаги парчада ўқув ва билимнинг қудратига ишонч бўртиб турибди. Ёш болакай Сангиндаст жаҳонпахлавон Гершасп маҳобатини эшитиб, ҳали ўсиб улғайсам, унинг адабини ўзим бераман, деган маънода қуйидагича лоф уради: «Мен ҳозир ўспирин йигитчаман, устозим қўлида ўқиб, ўрганиб, балоғат ёшига етсам, икки қўлимда заминни чархдек, осмонни қалқондек, қўтараман». Ҳатто ота-оналар Яздондан билимли, ўқинишли фарзанд ато этишни илтижо қиладилар: «Менга хонадоним, қишлоғим, шаҳару мамлакатим шуҳратини дунёга кўз-кўз қиладиган, ўқинишли, ишбилармон ўғлон бер». «Авесто»да қиз болалар тарбиясига алоҳида эътибор бериш лозимлиги бир неча ўринда махсус таъкидланган: «Ўғил болаларга нисбатан қиз болалар илму дониш ўрганишга жиддийроқ киришсинлар. Зероки улар ота-она хонадо-нида бўлган вақтларида ота рўзгорини тартибга солиб, зийнат бериб юрсалар, жуфти ҳалоли манзилига бор-гач, болалар тарбияси, таълими билан, келажак насл тарбияси билан машғул бўлмоқлари лозим бўлади». Ҳар бир некбин одам бирон касб билан шугулланиши, банд бўлиши, «ақл ишлатиб», «икки қўллаб ерга ишлов бериб», «чорва парваришлаб», «бирон дастгоҳни юргизиб», «бирон олоти кор» ёки «олоти ҳарба ясаб» кун кечирмоғи, беғараз ризқу рўз топиб ёмоғи, бировларга муҳтож бўлиб, «қўл узатиб, тиланчилик қилмоқдан» ас-ранмоғи даркор. Ана шу ақида тақозоси ўлароқ таълимнинг амалиёт билан боғланиб олиб борилишига аж-додларимиз жиддий эътибор беришган. Оташкадалар қошидаги устахоналар, вақф ерлари, дармонгоҳ (полик-линика), сиҳатгоҳ (касалхона), дорихоналар айни пайт-

да амалиёт ўтказиладиган корхоналар вазифасини ҳам ўтаган. Ҳар бир табиб, жумладан, жарроҳ ўз малакасини уч маротаба аниқ синовдан ўтказмасдан туриб, касални даволашга киришмаслиги ҳақидаги талаб шу умумий тартибдан келиб чиққан қарордир. Яхши устоз ва мударрислар ҳаминша ана шу тартибга риоя қилишган. Одамлар онгига илм, қалбига рўшнолик, назарига некбинлик, қўлига ҳунар сингдиришга, беришга интилишган, тўғри йўл тутиб, рост сўзлашга, виждонан ишлашга ўргатилган.

Ҳот ва Яштлардаги аксарият парчаларда худди яхшилик ёмонликка, адолат зулмга, донолик нодонликка зид қўйилган ҳолда тасвирланиб, биринчиси олқишланиб, иккинчиси иллат сифатида қораланганидек, яхши устозлар нодон устозларга қарши қўйиб тасвирланган. Ёмон устоз ўз лоқайдлиги, фаросатсизлиги, уқувсизлиги, ҳунарини, билимини, малакасини такомиллаштириш йўлида заҳмат чекмаслиги билан ёш авлоднинг, умуман, одамларнинг зеҳнини ўтмаслаштирибгина қолмай, уларнинг ақлини занглатади, ҳаётга, меҳнатга бўлган муносабатларини сусайтиради, имон-эътиқодларини заифлаштириб, маънавий жиҳатдан қашшоқлаштириб қўяди: «Ростики айтсам, ёмон устод ҳаётини гамгин қилади, жоҳилларни улуғ санаб, буюк аёлу эркакларни Яздон неъматларига етишдан маҳрум этади. У ўз нодуруст таълими билан халқни энг яхши юмушлардан бездиради, нотўғри пандлар билан халқни тирикчилик йўлидан уриб, ёмонлайди». Энг даҳшатлиси, ёмон муаллим, устод имон-эътиқодни куйдириб, одамларни Яздон йўлидан қайтариб, жоҳилият сари етаклайди, Ватан раванқи, одамларнинг ижодий меҳнатини кўра олмайди, ер очиб, қўш ҳайдаб, экин экканлару боғ бунёд этганларга рашк кўзи билан қарайди, халқни энг қутлуғ анъаналаридан маҳрум этади: «Ёмон устод ҳаёт чироғини сўндиради. Улар жоҳилларни буюк билиб, энг мўътабар аёлу эркакларни тангри йўлидан қайтарадилар. Улар ўз нодонликлари билан халқни энг яхши хислатлардан юз ўгиртирадилар, жаҳон халқлари ҳаётини ёлғон пандлар билан паришон қиладилар».

Зардуштининг Тангри билан мулоқоти—Меърож воқеаси баёнида ҳам яхши ва ёмон устозлар ҳақида мулоҳазалар мавжуд. «Нобуд, ёмон муаллим ўқувчи қалбидан хирадмандликни йўқотар экан, Эй Яздон! Ёмон устоддан ўз паноҳингда асра»,— дейди Зардушт. Яхшилик

тимсоли Оша таърифига бағишланган саҳифаларда ҳам таълим-тарбияга, хусусан, маънавий тарбияга доир диққатга молик мулоҳазалар мавжуд.

Хулоса қилиб айтганда, эрамиздан олдинги еттинчи асрнинг охири ва олтинчи асрнинг биринчи чорагида яратилган Турону Эрон халқларининг муштарак энг кўҳна ёзма ёдгорлиги «Авесто»да таълим-тарбиянинг айрим жиҳатлари ҳақида қизиқарли далиллар мавжуд. Хусусан, таълимнинг амалий жиҳатлари, устознинг ёш авлод тарбияси, жамият олдидаги бурчи, масъулияти ҳақидаги мулоҳазалар ҳозир ҳам ўз қимматини йўқотган эмас. Бизнинг бу мулоҳазаларимиз «Авесто»нинг иккинчи жилдлик сўнги нашрини ўқишда пайдо бўлган дастлабки таассуротлар, холос. Зардуштийларнинг таълим тизими, «Авесто»даги аждодларимизнинг педагогик гоялари, «Бундахшин» ҳамда «Динкард»даги бевосита таълим-тарбияга доир мулоҳазалар, устознинг шогирдга, донишманднинг ёшларга пандлари сифатида қолган алоҳида боб ва бўлимлар махсус ўрганиш ва таҳлил этишни талаб қилади.

«АВЕСТО» ВА БАДИИЙ АДАБИЁТ

Деярли барча муқаддас диний китоблар илоҳий аҳкомлар қомуси бўлиш билан бирга маълум маънода ўша халқ (ёки халқларнинг) бадий тафаккури сарчашмаларидан бири ҳам ҳисобланади. Зероки, бундай обидаларда диний-назарий асослар, қондалар, пандлар, даъвату мурожаатларнинг асл режаси энг қадимги оғзаки ижодга бориб тақаладиган асотир, ривоят, нақллар билан зийнатланиб боради, қоришиб кетади.

«Авесто»нинг биз мутолаа қилган матнида ҳам ана шу хусусият яққол кўзга ташланади. Дастлаб шуни таъкидлаш лозимки, бу ёзма ёдгорликнинг нисбатан энг қадимий қисми «Вендидод»да ҳам, бевосита Зардушт шэърларидан иборат Яшт, Ҳотларда ҳам Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эрон халқларининг энг қадимги асотирлари — Митра, Анаҳита, Ардвиссура, Варахрана, Оша ва бошқалар хусусидаги мифларнинг мазмунлари, Каюмарс (Гавамарта), Жамшид (Йима) саргузаштлари

¹ Авесто. I—II жилд. «Марварид» нашриёти, Теҳрон, 1997. Биз мати ва изоҳларда атайлаб Яшт, Ҳот, Фаргардларнинг рақамини ва саҳифаларини кўрсатишни лозим топмадик.

турли муносабатлар билан зикр этилган Митра ҳақидаги шеърӣй парчаларни (уни шартли равишда Қасида деб ҳам юритишади) бир-бирига мантиқий изчилликда синчковлик билан ўқиб, кузатилса, у ихчам бир дostonни эслатади. Чунки, унда Митра қўшотли аравасида, мусаллаҳ ҳолда гоҳ эл-юртни бало-қазолар, ғанимлардан ҳимоя қилиб, чинакам ватанпарварлик намунасини кўрсатса, гоҳ инсониятга офат келтирадиган Аҳраманни маҳв этади. Шеърларда, бир томондан, Митра ана шундай илоҳий қудрат соҳиби сифатида таъриф этилса, иккинчи томондан, у нур, ҳаёт, яхшилик, униб-ўсиш, тараққиёт, яхши хулқ, яхши кирдор ҳомийси сифатида мадҳ этилади. Уларда халқ оғзаки ижодига хос гулу (ўта, ақл бовар қилмайдиган муболаға), ўхшатиш, сифатлаш каби санъатларда қўп ва хўб фойдаланилган. Форсий матн насрий баён бўлгани учун биз Митра қасидасидан шоир Асқар Маҳкамнинг русчадан ўғирмасидан бир мисол келтириш билан чегараланамиз:

Эпчиллардан эпчилроқ Митра,
Аҳли саҳл ичида мумтоз,
Довюрақлар ичида шердил,
Жасурлардан жасоратлироқ.

Яшнагадир, гуркиратадир,
Тўкинликлар яратгучидир
Қўркам ҳаёт айлади инъом
Ҳақиқатга ҳокимликин ҳам.

(«Санъат» 1991, № 6, 24-бет)

Айрим шарқшунослар, жумладан, Ризойӣ, Баҳромий, Мэри Бойслар «Авесто» таркибидаги «бир миллион шеър» (Плиний)нинг барчаси бевосита Зардушт қаламига мансуб дейишса, А. Маковельский уларнинг маълум бир қисми анча қадимий оғзаки ижод меваси, деган фикрни баён этган. Аммо барча авестошунослар бу шеърлар оғзаки ижод сарчашмалари заминида вужудга келганлигини яқдиллик билан эътироф этиб, улар бармоқ вазнидаги поэзияга хийла ўхшаш эканлигини таъкидлайдилар. «Авесто»даги шеърларнинг барчаси бармоқ вазнидаги поэзияга жуда яқин. Улар кўпинча 8—9, баъзан эса 11—12 бўғинли мисралардан ташкил топган»¹.

¹ А. О. Маковельский, Авеста. Изд-во АН Азербайджана, Баку 1960, стр. 43.

Мадҳияларнинг тасвир усули ҳақида шуни айтиш керакки, деярли барча ҳолатда якка Тангри Аҳурамаздони «икки жаҳоннинг яратувчиси ва асрагувчиси» сифатида ранг-баранг воситалар, номлар (тангрининг номи 106 та) орқали таъриф-тавсиф этиш, Яздонга содиқлик, фидоийликни изҳор қилиш етакчидир. Баъзан хитоб, мурожаат, савол-жавоб усулларидан ҳам фойдаланилганки, бу фикрларнинг тингловчига, ўқувчига тушунарли ва таъсирчан бўлишини таъминлаган. Ҳар бир мадҳия мунайян мазмун қурилишига, ибтидо ва интиҳога эга бўлган ўзига хос бир асар ҳисобланади. Бадний-тасвирий воситаларнинг ўзи бир сеҳрловчи хосиятга эга. Шарқшунос Абулқосим Исмоилпур «Сосонийлар давридаги шеърят, мусиқа ва шеърятнинг ўзаро ҳамкорлиги, Борбад, Некисо, Амир шеърлари қутлуғ анъанага эга бўлган поэзия заминиде вужудга келган эди. Шеърларнинг барчасида тазод, қаршилантириш усулларини ишлатиш устун¹. Айрим тадқиқотчилар Зардушт асарлари «Хос шеърлар», яъни зардуштийлик таълимоти, якка Тангри ғоясини тушунадиган хоҳинлар, уламоларга мўлжаллаб ёзилган, уларнинг асл моҳиятини оддий халқ англамаган, шунинг учун махсус уламолар оташкадаларда, қироат ва ижро олдидан мадҳия моҳиятини изоҳлаб берган, шу йўсинда «Авесто шарҳлари» пайдо бўлган, деган хулосага келишган. Ҳар ҳолда бу мадҳия ва қасидаларда яратувчи худо мадҳи билан бирга инсон руҳий кечинмаларининг ранг-баранг қирралари нафис тасвирланган, уларда аждодларимизнинг ҳаёт-қоинот, илоҳиёт, вафо, сидқ, ишқ, фарз, ризо, уларнинг адоси хусусидаги мулоҳазалари кенг ифодаланган, ростлик, поклик, яхши иш ва яхши хулқ-амал тарғиб этилган. Энг муҳими, бизнинг шеърятимизнинг энг кўҳна тарихга эга эканлиги, ибодат адабиёти бизда анча бурун пайдо бўлганлигини «Авесто»даги шеърлар тасдиқлаб турибди. Ёдгорликнинг бошидан охирига қадар нур зулматга, меҳнатсеварлик ялқовликка, адолат зулмга, дошмандлик доноликка, серфарзандлик зурёдсевмасликка, фаровонлик қашшоқликка, обод юрт «хароб кишвар»га қарши қўйилиб, биринчиси мадҳ этилади, таърифланади, иккинчиси эса, ерда ҳаётни қабоҳатга эл-

¹ Абулқосим Исмоилпур Ашқоний ва Сосонийлар даври ҳақида шеърят ва Амир тароналари, «Эроншинохтан», 1998, № 9, 26-бет.

тувчи одат сифатида лаънатланади. Обидада энг кўҳна мифларнинг мазмуни баёни, тимсоллари хийла кўп.

Мифлардаги асосий гоя — зардуштийликнинг бош масаласи — яхши хулқ, яхши иш ва яхши кирдорни тарғиб қилишдир. Ардвиссура Анаҳито, Ошаларнинг бутун фаолияти ана шу мақсадга йўналтирилган. Оша ер юзига яхшилик уруғини сепиш билан бирга хотин-қизлар ҳақ-ҳуқуқи, иззат-нафсини ҳимоя қилади, уларни «бад кирдор»дан, девлар тажовузидан асрайди, зурриётининг поклигини таъминлайди, ерда яхшилик ва рўшноликни ривожлантиришга интилиб, девсийрат но-покликларга қарши курашади. Уларда зардуштийликнинг сулҳу амният, юрт ва эл тараққиёти инсонларни ғайритабiiй кучлар, офатлардан ҳимоя қилиш сингари етакчи гоялари мужассамлашган. Барча тимсоллар ҳам халқ қаҳрамонларидагидек муболага ва тавсифлар во-ситасида нақл этилган. Биргина мисол: «Ардвиссура Анаҳито жаҳонпаҳлавонларга хос келбат ва салобат билан яратувчи Маздо ҳузуридан келмоқда, оппоқ ва ба-қувват билакларию бўйинларидаги тақинчоқлар кўзни қамаштиради. Ман-ман деган баҳодирларни менсимай-диган ул нозанин гоятда оқила ва андишалидир. Ард-виссура уч юз мода бабр терисидан жома кийган. Она бабр энг гўзал ҳайвон бўлиб кўп юнг беради, ҳар бири тўрттадан туғади». Умуман асотирларда Оша ва Ард-виссуралар яхшилик ва яхшилик ҳимоячилари рамзи сифатида гавдаланадилар. Ҳар икки тимсол ҳам илоҳий қудрат соҳиби эканлиги билан оддий аёл — оналарга хос хислатга ҳам эгаким, бу уларнинг ҳаётiiй заминга эга тарзда яратилган фольклор образларига монандлигини кўрсатади. Тасвир ва баёнда минглаб ранг-баранг ўх-шатишлардан фойдаланилганки, киши ҳайратга тушади. Масалан, яхши ишлов берилган серҳосил ер эрига тез-роқ фарзанд туғиб берган келинчакка ўхшатишган. Ёки буғдой хирмони қанча юксалса, девнинг ҳалокати шун-ча тезлашади. Янги Зардуштийлик дини энг улкан ва суви чучук Амударёга ўхшатилади.

Характерлиси шундаки, ёдгорликда бевосита Турон, Хуросон ва Эрон халқларининг энг қадимги афсоналари, халқ қаҳрамонлик дostonларининг тимсоллари, мазмун-лари, кўҳна ёдномаларда учрайдиган тафсилотларга юз-лаб саҳифаларда дуч келинади, баъзан улар айнан оғ-заки ижод асари сифатида нақл этилади. Шарқ халқлари оғзаки ижодидаги энг ёрқин образлардан бири Гершасп-

дир. Кейинчалик бу образ «Шоҳнома»га кўчган, Асади Тусий (XI аср) форс тилида «Гершаспнома» маснавийсини яратган. Ўзбек тилида ҳам у ҳақда афсона ва эртак мавжуд. «Авесто»нинг Хум Яштларидан бирида «Гершасп ер юзида биринчи адолатли шахс, забардаст йигит, тенгсиз гурзибардор» деган жумлалардан сўнг Гершаспнинг халққа қирғин, юртга офат келтираётган Аждарни қидириб юриб, бир қулони овлаб, кабоб қилиб пишираётганида остидан наъра тортиб, баҳайбат махлуқ тургач, паҳлавон 40 газлик қиличи билан уни чопиб ташлаганда икки тоғ пайдо бўлиши хусусидаги эртак мазмуни баёни келган. Бундан ташқари, Сиёвуш тақдири ҳақида уч нақл, баъзи тоғ, чашма, дарёларнинг пайдо бўлиши хусусида ҳам қизиқарли афсоналар келтирилган, изоҳланган.

Маълумки, Абулқосим Фирдавсий мангу барҳаёт «Шоҳнома»сини ёзишда 30 йил давомида Мовароуннахр, Нимруз, Эрон халқлари орасидан йиққан, ёзиб олган оғзаки ижод далиллари билан бир қаторда қадимги хроникалар, насрий сочмалар, тарих китоблари ҳамда «Авесто»дан фойдаланган. Фирдавсий ўз достонида юзлаб туронлик баҳодирлар образларини яратган. «Авесто»да ҳам ана шу буюк шоир қаламига мансуб образлардан бир силсиласи, жумладан, Пашанг, Аржасп, Виса, Пирон, Афросиёб, Гураз, Горазм, Агрис сингари ўнлаб баҳодирлар Яштлар, Ҳот ҳамда Вендидодда кўп зикр этилади: улар фаолияти билан боғлиқ айрим лавҳалар келтирилади. Фирдавсий Рустами Достон сиймосини қай даражада меҳру муҳаббат билан, бадий юксакликда тасвирласа, унинг муҳолифи, Турон шоҳи замину замонни ларзага келтирадиган Афросиёбни тасвирлашда ҳам шу даражада юксак санъаткорлик маҳоратини намойиш этган:

Кўҳи оҳанин гардад хамчу об,
Гар бишнавад номи Афросиёб

(Пўлат тоғ ҳам Афросиёб номини эшитганда қўрқувдан сув бўлиб эриб кетади).

Шунинг учун ҳам туронзаминда Рустамга фақат Афросиёбгина бас кела олади. У эронлик лашкарларга кўп таҳлика солган, ташвиш келтириб зафарлар кўчган. «Авесто»да ана шу шоҳ ва жаҳонпаҳлавон ҳаётининг лаҳза ва лавҳалари Яшт ва Вендидодда турли тарзда

қайд этилган ва акс топган. Масалан, бир ўринда Турон шоҳининг номарднинг сотқинлиги туфайли асирга тушганлигига ишора этилса, бошқа бир жойда, унинг мардлик ва жасорати баёни берилади, яна бир ўринда Афросиёбнинг Сиёвуш қатлига алоқадорлигига ишора қилинади, ранг-баранг саргузашти қисқа-қисқа жумлаларда баён этилади: «Ўша кезде туронлик жаҳонпаҳлавон Афросиёб дарёи Фароҳи Картдан чиқди ва деди: «Мен ҳанузгача ўша Эронлик нобакорлар ва Зардуштдан тожни тортиб ололмадим». Демак, бундан олдинги Яштлардан бирида Афросиёбнинг дарё тубига кириб кетиш лавҳаси баён қилинган. Хулоса қилиб айтганда, Афросиёб ҳақидаги қисмлардаги кўп ўринлар «Шоҳнома»даги бадийий образга анча ўхшаш. Буюк шоир бу тимсолни яратишда кўпроқ «Авесто»га суянган кўринади.

Маълумки, «Шоҳнома»да пешдодий, ашконий, каёний шоҳлар силсилалари тасвири билан бирга улар фаолияти билан боғланган ҳолда юзлаб қаҳрамонлар тимсоли, ғаройиб саргузаштлар ғоятда завқли бир тарзда бадийий баркамолликда тасвирланган. Айни пайтда шу образлар тақдири билан боғлиқ ғаройиб ҳодисалар, фавқулодда, ғайритабiiй воқеалар тасвирига ҳам кенг ўрин берилган. Рустам ва Исфандиёрларнинг етти баҳодирлик саргузашти — «Ҳафт Хон» Фаридуннинг уч ўғлини имтиҳон этиши, Кайхусравнинг ул ҳамроҳлари билан бўронда ғойиб бўлиши, Олтиншоҳи Сигир (Фаридунни боқиб катта қилган), Гургсарни забт этиш хийласи афсонавий қуш Семург хислати шулар жумласидандир. «Авестонинг бизгача етиб келган қисмининг ҳар тўрт бўлимида бевосита туронлик ва эронлик халқларнинг қадимги оғзаки ижоди билан боғлиқ ана шу воқеалар ҳар хил муносабатлар: тангрига мурожаат, ақл-заковат, ростлик, ҳалоллик, ватанпарварлик, элсеварлик ғояларини тарғиб этиб, эгрилик, фирромлик, талон-тарож, зулм-зўрлик, мардумозорлик, юртни вайрон қиладиган жанглارни лаънатлаш ва қоралаш онларида таъкидланади, келтирилади. Жумладан, зулм, вайронгарчилик, эл-юртга зарар етказиш ҳақида гап кетганда елкасидан ўсиб чиққан икки илонга одамлар миясини едириб юрган Эрон шоҳи Заҳҳок (Ажидаҳак) қисмати эслатилса, одамлар учун рўшнолик, оташнинг кашф этилиши хусусидаги нақлда Жамшид фаолияти зикр этилади; ҳаёт «Авесто»да Жамшид Тангрининг буйруғи билан одам-

лар учун оловни кашф қилади. «Шаҳаншоҳ Жамшид замонида ҳам қиш яхши келди. Ушбу замиң туялар, қўйлар, иту паррандаларга лиқ тўлди, олтиндек товланиб ёнадиган олов кашф этилди. Чорва молларию паррандалар шу даражада мўл бўлдики, юртга сиғмай кетди». «Бу ерда Қуёш, Ой ва юлдузларнинг чиқиб ботиши йилига бир маротаба кузатилади, холос». Ривожланиш, инсонларнинг кўпайиши, душманни, девларни йўқ қилиш хусусида сўз юритганда Тахмурос девбанд тилга олинади. Фаридун ўз тасарруфидаги ерларни Фирдавсий талқинида уч ўғлига бўлиб берган. «Авесто»даги далилга кўра, шоҳ мамлакатни 4 га бўлиб, уч ҳудудни ўғилларига беради, бир қисмида эса ўзи ҳукмронлик қилади. Назаримизда, «Авесто» бошқа соҳалар билан бирга, бадиий ижод, адабиётнинг ҳам бир қомусига ўхшайди. Зероки, унда Мовароуннаҳру Хуросон ва Эрон халқларининг қадимги шеърляти, насри ҳақида мукамал тасаввур туғдирадиган далиллар мавжуд. Бундан ташқари, деярли энг кўҳна оғзаки ижоднинг барча тимсоллари — биргина Золи Зар сулоласи бўлмиш Сиистонлар ҳодирлари бундан мустасно — ҳатто Сому Наримонлар ҳам барча қисм ва дафтарларда кўплаб маротаба зикр этилган, тилга олинган. Ҳатто ёдгорлик матнида Фирдавсий, Низомий, Асади Тусийлар асарларида юзлаб ҳолатларда учрайдиган қуёш чиқиши ва ботиши тасвирларининг «Албурз тоғи ортидан Хуршиди тобон олтин ханжарларини кўтариб чиқиб, этагида фарқ бўлди» сингари илк илдиэларини ҳам кузатамиз. Бас шундай экан, биз қадимги шеърлятимиз, оғзаки ижодимиз хусусида, айниқса, оғзаки бадиий ижод билан ўрта аср шеърлятининг муносабати, анъанавий тимсоллар ҳақида фикр юритганимизда бевосита «Авесто»га қайта-қайта мурожаат қилишимиз лозим, унгагина суянишимиз шарт.

«АВЕСТО» ВА ТИББИЁТ ИЛМИ

Кўҳна Шарқ инсоният тиббий қарашларининг ҳам қадимий ўчоғи ҳисобланади. Туркий ва форсий тилларда сўзлашувчи халқларнинг оғзаки ижоди ҳамда «Авесто»даги далиллар бунини аниқ тасдиқлайди. Ёдгорликнинг барча қисмларида, хусусан, «Вендидод»да табиблар тайёрлаш, уларнинг бурч ҳамда вазифалари, табобат амалиёти, касаллар таснифи, уларнинг пайдо бўлиши сабаби ва омиллари, беморларни даволаш усуллари, муола-

жада энг сммавий-фаол усуллар, доривор ўсимликлар, уларнинг таснифи, ноёб доривор гиёҳлар ҳақида анча қимматли маълумотлар мавжуд. Бундан ташқари, уй-жойи, атроф-муҳит, табиатни муҳофаза қилиш, тоза тутиш, шахсий гигиенанинг турли жиҳатлари ҳақида ҳармон ўз қимматини йўқотмаган маслаҳатлар, тавсиялар кўп.

«Вендидод»да қуйидаги касалликларнинг номи санаб ўтилади ва уларнинг пайдо бўлиш манбалари ҳақида фикр юритилади; ўлим, қўққисдан пайдо бўладиган дард, иситма, безгак, бош мия оғриғи, ожан, ажҳу, илон чаққан, дурук, хафақон, кўз тегиш, руҳият марази, пусидаги ва гандидаги. Буларнинг кўпчилиги тозалликка риоя қилмаслик, бепарволик натижасида пайдо бўлса, «Пўсидаги» (гангрена) ҳамда гандидаги (ўсма) касалликларини «Аҳриман ер юзида инсон уруғини қуритиш ниятида атайлаб пайдо қилган» дейилади. Шундан сўнг бундай дардга йўлиққан беморларни даволаш усуллари, буида табиб масъулияти алоҳида уқтирилган. Эрамиздан олдинги VII асрнинг охирида аждодларимиз табобат соҳасида қуйидаги даволаш усулларини қўллашган: Оташқадалар ҳузурида махсус дармонгоҳ (поликлиника), сиҳатгоҳ (касалхона)лар ташкил қилиниб, бу соҳа давлат тасарруфига олиниб, сарфу харажатлар вақф мулки ҳисобидан қопланадиган, назорат остида бўлган, шубҳасиз, даволаш йўллари такомиллашиб борган: «Айрим табиблар беморларни Оша-яхши руҳ илоҳий кучни даъват этиш кўмагида даволашса, баъзилари ўз илми кучи билан муолажа қилади, бошқа бир гуруҳ табиблар тиғ билан касални тузатишга уста, яна бир тоифалар ҳар хил дардларни турли-туман гиёҳлардан тайёрланган малҳамлар воситасида даволайдилар, бир гуруҳ табиблар эса беморни ҳар хил шарбатлар воситасида оёққа турғизадилар. Энг яхши табиблар баржуванди маншара-дуо ўқиш усулида даволайдилар», дейилади. Улар даволаш жараёнида қуйидаги дуоларни ўқишлари лозим, деб 20 мисрада ўша дуонинг мукамал баёни берилган. Характерлиси шундаки, табиб ўқийдиган ҳар бир дуо «Эй ёмон Кўз, қаердан келган бўлсанг, бу бандадан чиқиб, ўша ерга даф бўл!» деган хитоб билан, касални ҳайдаш сҳанги билан тугайди. Демак, қадимги аждодларимиз «кинна кирини», «кўз тегиш» каби халқ ирими-ларига ишонган ва у доим мавжуд бўлган.

Баъзан тўғридан-тўғри Яздонга мурожаат этиб, дар-

дига даво тилаш-сўраш оҳангидаги парчалар ҳам учрайди. «Вендидод»нинг эллигинчи фаргардида ўқиймиз: «Шундай қилгинки, ҳамма касалликлар бир йўла нобуд бўлсин: ажални йўқот, жинлар вужудга келтирган барча беморликларни нобуд қил».

Китобда табиб маданияти, ахлоқи, унинг касбига фидойчилиги, табиб меҳнатини қадрлаш масалалари баёнига ҳам алоҳида саҳифалар ажратилган. Жумладан, табиб маънавий, руҳий жиҳатдан пок бўлмоғи, эътиқоди мустаҳкам, турмуш тарзи ҳам, либосию асбоблари махсус суюқликда тозаланган, ўзи бир неча амалий тажрибалардан, синовдан ўтган бўлиши шарт, «Вендидод»да ўқиймиз: «Зардушт сўради: «Табибликни бошламоқчи бўлган маздопараст ўз малакасини ва ҳунарини дастлаб маздопарастларда синаб кўрсинми ёки девпарастлардами?» Аҳурамаздо жавоб берди: «Табиблик касбини эгаллаган маздопараст яхшиси ўз солиқаси ва чаптастлигини девпарастларда синаб кўргани маъқул. Агар уч дафагача девпараст жарроҳ тифидан омон қолмаса, ундай одам бу касбдан воз кечмоғи лозим. Уни одамлар муолажасига яқинлаштирмаслик керак. У уч гал ҳам девпарастни пичоқ билан муваффақиятли даволай олса, у тақдирда табиблигини давом эттириши, маздопарастларни ҳам тиф билан даволаши мумкин». Ўз навбатида табиблик ҳунари, жамоа, халқ томонидан энг ноёб касб сифатида эъзозланган, уларнинг меҳнати, хизмати керагича қадрланган, натурал ҳақ тўлаш йўли билан тақдирланган. Мураккаб, яъни кўп касалликка чалинган беморларни бир йўла бир неча табиб бамаслаҳат даволашга киришса, бунда жарроҳ билан дуохон муолажасига алоҳида эътибор берилган, уларнинг ютуғи эъзозланган. Масалан, ҳар бир муваффақиятли чиққан жарроҳлик беморнинг моддий имконияти, жамоада тутган мавқеи, эгаллаган вазифасига кўра қўй, эчки, эшак, сиғир, бия ва туя инъом этиш йўли билан тақдирланган. Умуман, жарроҳлик дев, инсу жинс, жодугарлар «нафаси тегиши» туфайли вужудга келган касалликни даволайдиган энг қулай усул сифатида эъзозланган. Аждодларимиз ҳатто ҳомилани ҳам жарроҳлик йўли билан олиш усулини қўллашган. Ҳомилани тушириш ёки нобуд қилиш қаттиқ қораланган, унинг сабабчиси, ҳатто, ўлим жазосига маҳкум этилган.

Беморларни даволашда аждодларимиз халқ табобатидан ҳам муваффақиятли фойдаланишган. Шарқшунос

Баҳромийнинг таъкидлашича, «Авесто»да мингдан зиёд доривор ўсимликлар, гиёҳлар рўйхати келтирилган, улардан дори олиш ва тайёрлаш йўллари кўрсатилган. Дорилар кўпинча шира, барг, гул, мева, дон, бута ва гиёҳ илдиэи, ширасидан, заъфарон, коски, кунжут, кўкнори, ҳазариспанд, зира, пиёз, седана, қатрон, найшакар, турп, хурмо, сабзи, беҳи, асал, зайтун мойи, савсан, зирк, баргизўт, дўлана каби гиёҳ ва ўсимликлардан тайёрланган. «Оқ Хум барча доривор гиёҳларнинг подшоҳи ҳисобланган». Жарроҳликда шаробга Хум ҳамда наша шираси қўшиб, беҳуш қилишда фойдаланилган. «Сен Амударё ўртасида униб чиққан, Семурғ уя қурган жойда яшасангу ундан инсон саломатлиги учун наф тегмаса, у икки пуллик қимматга эга эмас. Агар у дарахт беморлар дардига асқотадиган бўлса, уни барчанинг табиби» деб аташ лозим. Бундай ўсимлик «ҳамманинг кўмакдоши» деган номни олишга арзийди».

«Авесто»даги тиббий далиллар ота-боболаримизнинг табобатга доир қарашлари рим, юнон ва араб табобатларидан кўҳна ва узоқ тарихга эга эканлигини кўрсатади. Ундаги тиббий маълумот кўпроқ «Вендидод»нинг турли бобларида учрайди. Мазкур ёдгорликдаги тиббий фикрларни тахминан қуйидагича тасниф этиш мумкин:

1. Ташрех (анатомия) ва мизож (физиология).
2. Беморликларнинг олдини олиш воситалари.
3. Қасалликлар ҳақидаги маълумотлар.
4. Беморларни даволаш йўллари.
5. Табибларнинг ахлоқи ва табобатга онд баъзи қонун-қондалар.

«Авесто»да инсон организми, мушак, суяк, тери, мия, асаб, бадан, юнги, томир ва қонга (асаб ва мия — ерга, бадан туки дарахтга ўхшатиш), бадандаги томирлар қора қонли томирлар, қизил қонли томирлар ва оқ, яъни қонсиз томирлар (асаб)га бўлинган.

Баданнинг қуввати эса жон, виждон, равон (тан), идрок ва азалий (қадимий) руҳ каби 5 қисмга бўлинган. «Жигар қон манбаи бўлиб, ўнг томонда жойлашган» дейилади.

«Авесто»да ер, сув, замин, хона, бадан, кийим-кечак, озиқ-овқатларни тоза тутиш ва сақлашга алоҳида эътибор берилган. Унда гўристонларни шаҳар ва қишлоқлардан йироқда, баландликда жойлаштириш, уни ўраб қўйиш, мурдашуйларни махсус тозаликка риоя қилиши уқтирилган. «Одам ёки ит мурдаси теккан ерда бир

Йилгача зироат экиш мумкин эмас» дейилади. «Вендидод»да мурда теккан либос, ерларни қатрон қилиш, ўликни дафнгача асраш, унинг либосларини махсус жойда асраш, уни бараҳна (яланғоч) қўйиш ва бошқа омиллар хусусида фойдали маслаҳатлар мавжуд. Бир ҳайвон ёки парраида ўлигини ўз вақтида халқ назаридан олиб, ерни чуқур кавлаб қўйиб қўйиш йўли билан халқ орасида микроб ёки касал тарқалишининг олдини олган одам «жаннатий киши» ҳисобланган. Зардушт дейди: «Ростини айтсам, қуёшу ой ҳамда юлдузлар ҳам нопоклардан азият чекади», «Қимдаким мурдор ерни пок этувчини хушнуд қилса, у оташга хушнудлик бахш этади, сувни, ерни, дарахтларни, эътиқоди бут аёлу эркакларни хушнуд этади», «Гўристонлик ери эллик йилдан сўнггина ўзининг олдинги пок ҳолатига келади». «Авесто»да ана шундан кейингина бундай заминга мевали дарахтлар ўтказиш ёки у ерда зироаткорлик билан шуғулланиш мумкинлиги уқтирилган. Шунингдек, унда хонаки ҳайвонлар қўй, эчки, сигир, хачир, эшак, от, туя ва бошқаларни сақлаш, парвариш қилиш озодалиги хусусида ҳам фойдали маслаҳатлар мавжуд. Бир саги оби — сув итини ўлдириб, унинг мурдасини чириб, микроб тарқалишига сабаб бўлган киши бир аскарга от, дубулга, совут, қалқон, этик, каманд, камон, найза, гурзи, халахмон олиб беришдек жарима тўлашга мажбур қилинган. Ҳомилани қасддан нобуд бўлишига сабабчи аёл жазоланган, бу фожиага эркак алоқадор бўлса, қатл этиш ҳақида ҳукм чиқарилган.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, зардуштийлик рамзи бўлмиш қуёш, нур, оташ, турли дардларни даф этувчи восита деб ҳам тушинилган. Шунинг учун Яштларда айрим касалликларни, ғам-андуҳни бартараф этишни сўраб Қуёшга мурожаат, илтижолар мавжуд.

Инсон ёки ҳайвон ўлиги тушган сой, ариқ, ҳовуз, қудуқларни бир неча марта қатрон қилиш (сугга тўлдириб бўшатиш, ёмғир суви билан ювиш, тўлдириб бўшатиш) таъкидланади. «Аҳурамаздо жавоб берди: ўтўланлар ҳамда мевали дарахтлар экилган, сувлари ҳаммиша равон бўлган замин энг яхши ердир. Аёл ва фарзандлари сарсон ва саргардон юрадиган (ғизо тополмайдиган) ер энг ёмон заминдир». Атроф-муҳитни, кўча-кўйни, бутазорлару ўтлоқларни, ерни ифлос қилган ва уни асраш қоидаларини бузган шахслар «400 қамчи

уриш жазосига» гирифтор қилинган. Инсон яшаётган хонадаги обреш — хонада ювиниш ва чўмилиш қатъий ман этилган. Деярли барча касалликларни даволашда парҳез асосий омиллардан бири ҳисобланган. Ҳомиладор аёллар парҳезига алоҳида эътибор берилган. «Авесто»даги муҳит тозалигини сақлаш ва касалликларнинг олдини олиш воситаларини қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1. Ахлатларни беркитиш, ифлосланган жойларни тупроқ, тош, қум билан кўмиб ташлаш. Шу йўл билан микроблар ўлдирилган ёки камайган.

2. Оташ, иссиқлик ва совуқлик таъсири билан йўқотиш. «Авесто»да оташ покловчи ва офатни кетказувчи восита ҳисобланади. У билан, ҳатто, кийим-кечакларни зарарсизлантириш мумкин.

3. Қимёвий йўл: кул, сирка, шароб, турли гиёҳлар (исфанд-исриқ, миҳак, садаф, пнёз, алоэ, сандал) тутатиш йўли билан. Буларнинг кўни ҳозир ҳам микробларни ўлдирувчидир. «Вандидод»нинг 5-бобида шамол, ҳайвон, парранда, пашша орқали турли касалликлар тарқалиши қайд этилган. Қасаллик тарқатадиган ҳайвон ва ҳашаротларни йўқотишга даъват этилган ҳолда «Авесто»да уй жониворларини эҳтиёт қилишга чақириш кучли бўлган. «Вандидод»да «бир уй итини ўлдирган киши 10000 барсум, 10 000 руҳиятни тетиклаштирадиган ўсимлик барги-жарима бериши лозим. Шунингдек, у 1000 эчкимар, 1000 та сув қўнғизи, касал тарқатувчи пашшани ўлдириб, гуноҳини ювиши лозим бўлган». Уй ҳайвонларидан мушук ва итларни боқиш қондасига риоя қилиш, парранда ва ҳайвонларга беҳуда озор бермаслик, уларнинг бемаҳал ўлимига сабаб бўлмаслик уқтирилган.

«Вандидод»нинг 5 ва 1-бобларида донмий бадан тарбия билан шуғулланиш, кунда юз-қўлли бир неча марта ювиш, сочни тоза тутиб, тирноқларни тез-тез олиб, тозалаб туриш тавсия этилади. Инсон меъёри билан доим тўқ юриши, кўпроқ гушт истеъмол қилиш лозимлиги таъкидланган.

«Авесто»да иссиқлик, совуқ ҳаво, очлик, бўкиб овқат ейиш, руҳий изтироб, бузилган таом ейиш, тозалikka риоя қилмаслик, Аҳриман юборган қурт, пашша ва бошқа ҳашаротлар, ёмон ҳаво касалликларнинг асосий манбаи дейилади. Унда 9999 касалликни пайдо қилган, дейилади.

Хуллас, «Авесто»да аждодларимизнинг қадимги тиббий ва тозалик ҳақидаги қарашлари мужассамлашган. Маълумки, Александр Македонский Эрон, Мовароуннаҳрни забт этгач, «Авесто»нинг энг мукамал, нодир нусхасини Элладага элиб, тарих, математика, астрономия, жугрофия, тиббиётга доир қисмларини грекчага таржима қилдириб, аслини ёқдириб юборган. Авестошунослар асарнинг кўҳна нусхасида табиб қасамёдининг матни, жомга заҳар тўкаётган илон нақши бўлганлигини уқтирадилар. Гипократ қасамёди, деб келинган врач қасамёди, табобат рамзи ҳам асли ўзимиздан чиққан. Демак, бу қадимий маънавият сарчашмасидаги тиббиётга доир қарашларни ҳар томонлама ўрганиш фанимиз тарихи учун ҳам, ҳозирги табобатимиз учун ҳам кони фойдадир. Айниқса, уй-рўзгор озодалиги, атрофмуҳит покизалиги, табиатни муҳофаза қилиш хусусидаги фикрлар ҳамон долзарбдир. Бундан ташқари, ёдгорликда дунёдаги биринчи табиб ва унинг фаолияти билан боғлиқ самовий миф ҳам батафсил баён этилган. «Бундахшин»даги далилларга қараганда, «Авесто»да юз-қўлни, сочи бир кунда бир неча маротаба ювиб юришга даъват қилиш билан дастрўмоллар, тиш тозалатич (мисвок)ни ҳам қандай асраш йўллари кўрсатилган. Соч ва тирноқларни ўз вақтида тозалаб-олиб туриш, уларни одамлар назари ва қадами тушмайдиган, парранда, ит ва мушук ковлаб олмайдиган даражадаги чуқурликка кўмиб ташлаш, тушган тишни эҳтиётлаш ҳақидаги мулоҳазалар ҳамон халқимиз турмуш тарзида сақланиб келмоқда. «Бундахшин»даги тиббиётга, атрофмуҳитни муҳофаза қилиш, оила ва шахсий гигиенага доир қатор мулоҳазалар юқоридаги далилларни янада тўлдиради.

«АВЕСТО»ДА ОИЛА ВА АЁЛ ЭРКИ ТАЛҚИНИ

Жамият аъзоларининг ярмидан кўпини ташкил қиладиган хотин-қизлар барча замонларда моддий ва маънавий неъматлар яратишда эркаклар билан бақамти заҳмат чекиб келганлар. Кўҳна Шарқ тарихи зарвақларидан аёл заковатию жасорати, кароматию матонати хусусида кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Шунинг учун ҳам ҳамма маънавияти юксак юртларда аёллар оила сардори-она, элнинг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида эъзозланган, эрки муҳофаза қилинган.

«Авесто»да ҳам оила эрки, хотин-қизларнинг жамиятда туган ўрни, онанинг хонадондаги мавқеи масалалари турли ўринларда, ҳар хил муносабатлар билан махсус қайд этилган, изоҳланган. Зардуштийликда қиз бола тарбиясига алоҳида эътибор берилган. Зардушт таълимотича, ҳар бир ота-она ўз қизини балоғат ёшига (15 ёшга) етгунча замонасининг барча ҳунарларини билишни, мол боқишу рўзғор тутишни мукамал ўргатиши, эътиқодда босиқ, ахлоқда покиза қилиб тарбиялаши зарур. Бу бир томондан, ота-она ишини енгиллатиб, хонадон юмушларининг ҳамиша саранжом, пок, исрофгарчиликсиз бўлишини таъминласа, иккинчи томондан, қиз тушган хонадоннинг ободлигини таъминлашга замин яратади, қайнота ва қайнона, куёв ҳурматини қозонади, янги оила мустаҳкамлигини таъминлайди. Бунинг учун қиз бола ҳам маънавий, ҳам жисмоний жиҳатдан баркамол бўлмоғи зарур. Бунда онанинг роли ва мавқеи анча юксакдир.

«Авесто»нинг жуда кўп ўринларида бевосита аёллар мадҳини учратамиз. Жумладан 3-ҳотда «Биз барча аёл ва эркакларнинг пок рафторлари ва равонларини мадҳ этамиз» дейилса, Яштларда «Биз пок ва шижоатли аёлу эркакларнинг руҳи равонларини мадҳ этамиз» деган фикрларни учратамиз. Зардушт бўлса «аёл ҳуқуқини таҳқир этмоқ ёмон амалдир, у нодонлик белгисидир» дейди. Зардушт қизини турмушга бериш олдида қуйидагича насиҳат қилади: «Эй Пручисто, эй кенжа қизим, мен сенинг отанг эканман, маздопарастлик динининг тарғиботчиси Жомаспни сенга жуфти ҳалолликка интиҳоб этдим. Энди сен у билан ақлу фаросат билан маслаҳат қил, бу маслаҳатни қабул этсанг, поклик расми билан ақди никоҳ боғлаймиз». Зардушт яна бўлғуси келин-куёвларга қуйидагича мурожаат қилади: «Энди мен Сизларга шахсан мурожаат этаман: пандимга қулоқ солинг ва айтганларимни хотирангизга муҳрлаб олинг. Ҳалоллик билан кун кечириш йўлида ғайрат ва шижоатли бўлинг. Ҳар бирингиз яхши хулқингиз билан бир-бирингизга меҳр қўйинг, токим муқаддас эр-хотинликни хурсандлик ва ҳушбахтлик билан ўтказинг». Зардуштийларда никоҳ бир умрга муҳрланган, бир эркакка икки никоҳ ёки вақтинча никоҳ раво бўлган эмас. Эру хотиннинг бир-бирига хиёлати қаттиқ лаънатланган, бегона эркак билан жуфтлашган аёл бадном қилиниб, жазоланган ва никоҳдаги эри учун «ҳаром» ҳисобланган.

Аждодларимиз жамиятда, оилада аёлнинг эрлар билан баробар ҳуқуқли бўлишларига интилишган. «Авесто»нинг 53-Яштида Аҳурамаздонинг бу хусусидаги фарзларю Зардушт пандлари келтирилган. Яштлардаги мулоҳазаларга қараганда, жамият ҳаётининг бирон соҳасида хотин-қизлар ҳуқуқи чекланган эмас. Чунончи, улар рўза тутган, беш вақт намоз ўқишни канда қилмаган, ибодатни ўз хоҳишларига кўра якка ёки эркаклар жамоасига ҳамроҳликда адо этишган, Оташкадалардаги қироатда, мусиқа жўрлигида Яздонни мадҳ этувчи мадҳияларни ижро этишда қатнашган. Оила бутлиги ва фаровонлигини таъминлашда аёлнинг ўрнига алоҳида эътибор беришган.

«Авесто»нинг асосан насрий баёнлардан иборат бўлган «Вендид» қисмида оила бутунлигини сақлаш, никоҳ тартиблари, эр-хотиннинг мажбурияти, никоҳнинг бекор қилиниш сабаби ва шартлари анча батафсил баён этилган. Алоҳида Яштларда Аҳурамаздо ёки Зардуштнинг келин-куёвларга даъвати, мурожатлари келтирилган. Аҳурамаздо дейди: «Эй Спитамон¹ Зардушт! Мен оилали эркакларни оиласиз мардлардан кўра муҳтарам тутаман. Кимда ким балоғат ёшига етган йигитнинг уйланишига моддий ёрдам берса, унга бу дунё-ю у дунёда савоб ёғдираман», «уйланиш, оила қурмоқчи бўлган ҳар бир кишига йўл кўрсатмоқ ва моддий ёрдам бермоқ ҳаммазҳабларнинг вазифасидир». Зардушт дейди: «Эй оила қураётган йигит-қизлар, сизларни огоҳлантириб шуни айтмоқчиманки, ҳар бирингиз покиза ҳаёт йўлида ғайрат қилингиз. Ҳар бирингиз яхши хулқ ва яхши хатти-ҳаракат билан ўз ҳаётингизнинг хуррам ва саодатли ўтишига эришинг! Шуниси характерлики, зардуштийлар одатича қиз балоғатга етгач, уни турмушга бериш ота-она изнида бўлса ҳам, қизнинг розилиги албатта сўралган ва у билан ҳисоблашган. Кадхудо (эр), Кадбону (хотин) машваратсиз, розилигисиз қизни эрга бериш ҳуқуқига эга бўлмаган. Ўз вақтида жуфти ҳалол танлай олмай ёки бошқа жисмоний сабабларга кўра турмуш қурмай, ёшлари ўтиб қолган аёллар додгустир (қози) фатвоси билан Оташкада ва унинг қарамоғидаги китобхона, дармонгоҳ (поликлиника), сихатгоҳ (касалхона) ҳамда ҳужраларда хизмат қилишган.

¹ Спитама, Спитамон — Зардуштнинг лақаби. Унинг Спитама қаъмидан эканлигига ишора.

Зардуштийликда кўпхотинлик қатъий ман этилган. Айни пайтда ҳаётни бўйдоқ ўтказиш ҳам қораланган. Балоғатга етган қиз бола ота-она, жамоанинг раъйини писанд қилмай, ўзидан зурёд қолдиришни истамай, қасддан турмушга чиқмай умргузаронлик қилиб юрса, у қопга солиниб, 25 дарра калтакланиш билан жазоланган; йигит зурриёт қолдириш қобилияти бўла туриб, атайлаб уйланмай юрса, у бадном қилиш мақсадида ҳар доим темир камар боғлаб юришга мажбур этилган.

Бундан ташқари, «Авесто»да оила қуриш, жуфти ҳалол танлашда шошма-шошарликка йўл қўймаслик, ота-она, кексалар маслаҳатига қулоқ тутиш хусусида ҳам диққатга молик мулоҳазалар мавжуд: «Эй мардум, ўзгаларнинг яхши маслаҳатларига қулоқ тутинг ва уларга равшан андиша билан қаранг. Яхши билан ёмонни фарқлашга диққат қилинг. Ҳар бир эркак ва аёл фурсатни бой бермай, ўзи тўғри йўлни танласин, токим ҳаёти пок ва хирадманд ёр билан ўтадиган бўлсин». Юқорида таъкидланганидек, «Авесто»да никоҳ ва талоқнинг ўзига хос мезонлари бирма-бир қайд қилинган. Жумладан, турмушга чиқиш ва уй бекаси бўлишнинг беш тури кўрсатилган:

1. Подшоҳ хотин. Бунинг маъноси шундаки, йигит ва қиз ота-оналарининг розилиги билан турмуш қурадилар. Бунда оналарнинг мавқен баланд бўлади.

2. Аюқхотин, яъни «яккабону». Агар йигит бирон оиладаги ягона фарзанд — қизига уйланса, олдиндан бу хонадонни яккалаб, меросхўрсиз қолдирмасликка ваъда беради, янги оилада туғилган биринчи ўғил бобосию бувисининг номига ўтказилади ва бола уларнинг меросхўри бўлади.

3. Чокар хотин. Аввалги жуфти ҳалолдан ажралган эркак ёки аёл ўзига янги турмуш ўртоғи танлайди. Зардуштийлик эътиқодича, эр ёки хотин вафотидан сўнг олдинги жуфти ҳалолига никоҳ соҳиби ҳисобланади. Бинобарин, иккинчи эр ёки хотин олдингисининг чокари ҳисобланади. Шунингдек, эр фарзанд кўриш илинжида, биринчи хотин розилиги билан иккинчи маротаба уйланса, иккинчи аёл биринчисига нисбатан «чокархотин» ҳисобланади.

4. Ўзбошимча хотин. Зардуштийлик дини қондасига кўра, ўғил-қизлар 21 яшар бўлгунга қадар эркин жуфти ҳалол танлаш ҳуқуқига эга эмас. Агар йигит қиз билан

аҳду паймон қилиб, ота-оналар розилигисиз никоҳдан ўтмоқчи бўлса, жамоа вакиллари бундай тўйни ўтказишган. Аммо муъбад никоҳ ўқиганда «томонлар ота-оналарининг розиликларисиз турмуш қураётганликлари учун уларга тегажак меросдан маҳрум этиладилар» деган жумлани қўшиб қўйган. Бу келин «худсар-ўзбошимча хотин» номини олган.

5. Ситтар хотин. Агар эр-хотин узоқ муддат яшасалару зурриёт кўрмасалар ёки кўчага биров ташлаб кетган чақалоқни олиб «фарзандхонд» қилиб олишса, бу оила аёли «ситтар хотин» бўлади.

«Авесто»нинг айнан шу масалага оид бобларида никоҳни бекор қилиш ва талоқ масаласи изоҳланган. Бу ерда ҳам эру хотиннинг тенг ҳуқуқлилигига алоҳида эътибор берилган ва никоҳ бекор қилинишининг қуйидаги ҳолатлари санаб ўтилган:

1. Никоҳдан сўнг томонларнинг бирида асабий ноқислик, телбалик аломати зоҳир бўлса, солим томон бу никоҳдан воз кечиш ҳуқуқига эга.

2. Эр эркаклик қобилиятига эга бўлмаган тақдирда аёл талоқ қилиш имкониятидан фойдалана олади.

3. Уч йил давомида ҳам эр оиланинг моддий жиҳатини таъминлай олмай, ҳатто аёлини боқа олмаса, хотин бундай эрни ташлаб кета олади, яъни талоқ қилади.

4. Агар томонлар бир-бирларининг бошқа эр ва хотин билан зино қилганларини сезса, бундай никоҳ «ҳаром» бўлади ҳамда томонлар бир-бирларини талоқ қиладилар.

5. Агар хотиннинг ҳаёти эр зулмидан хавф остида қолса, у ўз жуфтини талоқ қила олади.

6. Хотин ўз эридан қоникмай, ножўя, гайришаръий хатти-ҳаракатлар қилса, эркак бундай аёлдан воз кеча олади. Эркак киши уйланиш пайтида олдинги хотинини бекитса-ю тўйдан кейин бу сир фош бўлса, бундай никоҳ ботил ҳисобланади.

7. Эркак ёки хотин Зардуштий динидан юз ўгирса, яъни бошқа динни қабул этса, талоқ вожибдир. Зардуштийликда оила муқаддас саналгани учун бошқа сабабларга кўра, жумладан игво, туҳмат, эр-хотиннинг ўзаро келишмовчилигига, ота-она билан чиқиша олмаслик баҳонаси билан никоҳни бекор қилинишига йўл қўйилмаган. Хотин-қизлар орасида учраб турадиган бўҳтон, чақимчилик, хусумат гуноҳи азим сифатида қат-

тиқ қораланган, гап ташувчи, иғвогарлар дарра уриш билан жазоланган.

Қуйидаги фикр аёл зотининг жамиятда, оилада, инсоният тарихида тутган ўрнига берилган энг адолатли баҳодай туюлади: «Дастлабки кундаёқ Аҳурамаздо аёлларга буюрди: Эй аёл! Сени эътиқодли ва паҳлавон эркакларни вужудга келтириб, меҳр тўла оғушингда парвариш эт, деб яратдим. Токи улар нодурустлик ва нопоклик илдизини ер юзидан йўқотсинлар».

Шуниси характерлики, «Авесто»да аёллар номи ҳам рамзий моҳиятга эга эканлиги изоҳланган. Масалан, ёдгорлик матнида хотинлар «Рита Сиябону» ёки «Ошабону» деб аталган. Бунинг маъноси «Поклик ва ростлик нури»дир. «Бону» сўзи ҳам «Чароғон, ёруғлик» маъносини англатади. «Матри», яъни «Она» сўзи «тарбияловчи» маъносида изоҳланган; «Авесто»да сингил сўзи «Совасри» шаклида қўлланилган бўлиб, «муқаддам ва хайрихоҳ» маъносини англатади.

Хуллас, Зардуштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто»да аждодларимизнинг оила ва хотин-қизларни мукаррам тутиш ҳақидаги пешқадам фикрлари ўз ифодасини топган. Энг муҳими, зардуштийлик эътиқодидаги боболаримиз оилани жамиятнинг муқаддас бўлаги, деб билиб, унинг ривожу равнақи, мустаҳкамлиги учун курашган.

«АРДВИССУРА АНАҲИТО» ҚАСИДАСИ ХУСУСИДА

«Авесто»да баён этилишича, ҳар икки олам яратувчиси Аҳурамаздо томонидан яратилган етти тангрининг бири, сув маъбудаси Ардвиссура Анаҳито алоҳида қудрат, шавкат ва салобат соҳибаси. Бунинг биз Яздоннинг тўрт оқ от қўшилган фойтунда заминга йўлланганида пайғамбар Спитамон Зардуштга мурожаатидаёқ аяқол ҳис этамиз. «Эй Спитамон Зардушт! Ҳамма ерда ҳукмфармо, дармонбахш, девларнинг танобини тортиб қўядиган, Аҳуродинага эътиқодли Ардвиссура Анаҳитони менинг хоҳишим-ла эъзозла! У моддий оламда мадҳ ва олқишга сазоворлардандир. У яхшиликлар келтирувчи, моллар ва қўйларни кўпайтириб, кишварни яшнатувчидир, дунёни яхшилик-ла яратади».

Аслида «минг шаҳобча ва минг анҳорли дарёи Фарохи Карт (Амударё) соҳибаси» Ардвиссура Анаҳито ҳа-

миша икки соҳилдаги юртларни, боғу роғлар, зироат-корлик, чорва молларини сувдан сероб қилиб туриш, дарё ва каналларда сувнинг ҳаммиша тўлиб-тошиб оқиб туришини таъминлаш юклатилган. Аммо хилқати поклик, яхшилик, софлик ва нур билан йўғрилганлиги учун у ер юзида яхшиликнинг барқарор бўлишига интилади, тангри бандаларининг мушкилини осонлаштиради: «У ҳамма эркакларнинг тухмини пок этади, ҳамма аёлларнинг туғишини осонлаштиради, барча аёлларнинг бўшалиши олдида кўкракларида сут пайдо қилади».

Бугина эмас, у мамлакат, шаҳар, қишлоқ ва ҳар бир хонадонга нигоҳбонлик, паноҳбахшлик қилади, софдил, динида собитқадам, некбин ва некдил одамларнинг доим хуррам ва шодмон бўлишини таъминлайди. Бунинг учун эса, халқ унга баланд овоз билан ўқилган хушбахтлик намози-ла жавоб бериши керак. Шунинг учун бир хил зотли 4 оқ оти билан ҳаёт, поклик, хуш ахлоқ, яхшилик, униб-ўсиш душманлари бўлмиш девлар, бутпарастлар, жодугарлару парийлар — барча аҳриманкирдорларга қарши курашади.

Ардвиссура Анаҳитонинг бу ҳаётбахш файзию зафар келтирувчи қудрати наздида лол қолган уламою пайгамбарлар, зодагону шаҳзодалар, жаҳонпаҳлавону шоҳлар ўзларининг вафодорликларини, собит эътиқодлари, ҳалоллигу хушхулқликлари, халққа, шаҳару мамлакатларига фидокорона қилган хизматлари билан намойиш этадилар. Дарёю ариқларнинг ҳаммиша сероб, чорва молларини серпушт, аёлу эркакларни поктейнат, барчани маздопарастликда қойим кўрган Ардвиссура Анаҳито бутун фикру зикрини бандаларнинг хоҳиш ва илтижоларининг ижобат бўлишига қаратади. Ўзларини Хурмузд жонфидолари деб билган баъзи зодагон ва уламолар Ардвиссура Анаҳито қошига ҳар хил илтижолар қилиб, инъом-эҳсон, қурбонликлар қилиб келадилар. Агар улар яхши ният билан халқ, эл-юрт, инсоният манфаатларини кўзлаб, тоза хулқ билан келган бўлсалар, уларнинг хоҳиши ижобат бўлади: юрт ободлигию эл фаровонлиги, осойишталиги энг олий мақсаддир.

Биринчи бўлиб унга Зардушт мурожаат этади: унинг нияти девсийрат, ёлғончи, фирибгар, бедиёнат, эътиқодда нособит, бутпарасту ашёнпарастлар уруғини қуритиб, юртда поклигу софлик, яратувчилигу ижодкорлик дини

— маъдопарастликни тантана қилдириш. «Зардушт ундан сўрайди:

— Эй Ардвиссура Анаҳито! Эй яхшиларнинг яхшиси ва эй жаҳонпахлавон! Мен — Пурушаспнинг ўғли шуни истардимки, барча халойиқ янги динни қабул қилса, фақат диндан сўз юритиб, ҳамма хатти-ҳаракатларида имон-эътиқодли бўлса.

Ҳамиша жасорат ва шижоатлигү очиққўлликни ёқтирадиган, диний аҳкомлар пешкаш қилувчини эъзозлайдиган Ардвиссура Анаҳито унинг истагини бажо келтиради». Натижада буюк Ахуро Турону Эрон халқлари дилини янги дин нури билан мунаввар этди — барча халқлар маъдопараст бўлдилар.

Шундан сўнг Жамшид етти иқлимга шоҳ бўлиб, халқни фаровон, юртни обод этиб, илму донишни равнақ топтиришни, Тахмурос барча газандалар, иблис, жодугарлар, Мозандарон девлари устидан зафар қозонишни, Фаридун эса, уч қоринли, уч бошу олти кўзли, девсийрат газанда, чаққону забардаст, Оша юртини хароб қилиб, жаҳон аҳлига қирғин келтирган Ажи Даҳакни забун этиб, унинг ҳарамидаги мазлума Сангхук ва Арнавак номли маликаларни озод этишда қудрат бахш этишни сўрайдилар. Ардвиссура Анаҳито уларнинг бу истагини бажо келтиради. Айни пайтда Ажи Даҳак (Заҳҳок) «Бурий сарзаминида унга юз от, мингта мол ва ўн мингта қўй пешкаш қилиб, етти кишварда яхши одамлар уруғини қуритишда мададкор бўлишни сўради». Унинг истаги инсониятга зид бўлгани учун рад этилади. Шунингдек, бошқа бир гуруҳ бошқинчи ва талончи, бойликка ружу қилган шоҳларнинг илтижолари ҳам ижобат бўлмайди. Шуниси диққатга моликки, барча шоҳлар Ардвиссура Анаҳитога Элбурс, Дамованд, Ҳамованд, Помир, Тиёншон тоғлари этакларида ёки Детиё, Хирманд, Амударё сингари аниқ жойларда мурожат қиладилар; мамлакатлар, ҳудудлар тарихан мавжуд жуғрофий атамалардир.

Шунингдек, Ардвиссура Анаҳито шаҳзодалар, баҳодирлар, эл-юрт пушти паноҳлари бўлмиш адолатли шоҳлар, баҳодирларга ҳам оғир дамларда мададкор бўлади: у ҳамма ерда эл-юрт пушту паноҳи, дардманд, маҳзун, хушхулқу поксийрат бандаларга кўмак учун ҳозир нозир. Замину замонни ларзага келтириб, халқни, Ватанни бало-қазолардан, аждару девлардан ҳимоя қилиб, энгилиш нималигини билмаган Гершаспни Гандрави

зарринпошна кўп танг қилади, таҳликага солади, шердил Ардвиссура Анаҳитодан «бу газанда устидан зафар қозонишни» илтижо қилади. Натижада Гершасп Гандравни қатл этиб, «Гуйнстон заминида» осойишталик ўрнатади: Кайхусрав у бахшида этган қудрат билан «мутгасил давом этган жангларга» барҳам бериб, юртда тинчликни таъминлайди, одамларга зиён етказадиган «ситамкор гўйлар, карплар, жодугару парийларни» ер юзидан йўқотади: ҳатто, Ардвиссура Анаҳито элсеварлик, ватанпарварлик руҳидаги, ер юзидан разолат ва душманлик кучларини йўқотиш учун бел боғлаган аскарлар, баҳодирларга дарёлардан кўприксиз ўтиш учун «сувни вақтинча қуритиб, йўл очиб» беради. Жумладан, «навдарийлар хонадонидан бўлмиш Вишурани Вишгухитий дарёсидан» қўшини билан кўприксиз ўтказиб қўяди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, қадимги Шарқда, барча замонларда сув, ёмғир, маъмурчилик, қут-барака, ҳосилдорлик, ишқ, оила, оналик, кўпайиш ва хушбахтлик маъбудаси сифатида илоҳийлаштириб, олқишланган Ардвиссура Анаҳито одамлар тасаввурида ҳақиқий инсон; киборлар назарида эса давлат ва ҳокимият ҳомийси сифатида гавдаланган. Шунинг учун ҳам зардуштий маъбудалардан Ардвиссура Анаҳитогина Аҳмонийлар ҳамда Сосонийлар даврида ҳам анча машҳур бўлган. Уша давр шоирлари Борбад, Некисо, Амир шеърларида, мусиқа ва қўшиқларда унинг васфи мавжуд. Бугина эмас, уй-рўзғор буюмлари: кўза, лаган ва шамдонларга, қоя тошларга Ардвиссура Анаҳито суратлари чизилган, кандакорлик, тош тарошлик усули билан туширилган. Сосонийлар даврида зарб этилган барча тангаларга унинг нақши туширилиб, остига паҳлавий тилида «Аноҳит» — Ферўзлик» деб ёзиб қолдирилган. Санкт-Петербургдаги Эрмитажда сақланаётган Сосонийлар даврига тааллуқли мис лаганда эса «Авесто»нинг «Обон Яшта»да тасвирланган — уқоб сифатида осмону фалакда парвоз этиб юрган Ардвиссура Анаҳито тасвирланган. Пастда эса камон ва болта, ҳарбий қуроқ кўтариб олган сарбозлар акс эттирилган. Демак, Ардвиссура Анаҳито халқ онгига сингиб, кундалик турмушда уларнинг маънавий-руҳий ҳамроҳига айланган ягона маъбуда бўлган.

Хулоса қилиб айтганда, Ардвиссура Анаҳито ҳақидаги қасидада маъбуда халқ, ватан, яхшилик, яхши

хулқ, поклик, осудалик, дўстлик, сулҳу амният, мўл-қўлчилик, дунёнинг гул-гул яшнашини таъминлаш учун курашувчи сиймо сифатида тасвирланган. Ардвиссура Анаҳито сиймоси тасвирида муболаға, сифатлаш, ўх-шатиш, қиёслаш санъатлари кўп қўлланилган. Хусусан, унинг шаклу шамойили, тасвири инсон ташқи қиёфаси тасвирининг энг ёрқин намунасидир.

АНАҲИТО ТОШБИТИКЛАРДА

Бизга қадар Ардвиссура Анаҳито васфи ўйиб ёзилган Аҳмонийлар сулоласи шоҳи Ардашер II замонидаги тошбитиклардан баъзи намуналар сақланган, холос. Унда шоҳнинг Аҳурамаздо, Митра ҳамда Анаҳитодан мадад сўраб илтижо қилиши ифодаланган:

«... Бу қасрни отамнинг бобоси Дориюш қурган. Шундан сўнг у буюк отам Ардашер замонида куйиб кул бўлди. Ҳурмузд, Митра ва Анаҳито хоҳиши билан бу қасрни мен қайта қурдим. Эй Ҳурмузд, Митра ва Анаҳито! Мени барча ёмонликлардан асрашларингизни ва қурган биноларимга зарар ва шикаст еткизмасликларингизни илтижо билан сўрайман».

* * *

«Мен — Ардашер, Ҳурмузд хоҳиши билан ушбу қасрни бунёд этдим. Истайманки, Ҳурмузд, Анаҳито ва Митра мени ва мен қурган иншоотларни ҳар қандай ёмонликдан асрагайлар!»

(Доктор Баҳром Фароваший, Эрон виж, Техрон, 1989, 171—172-бетлар).

«АВЕСТО» ЖЎҒРОФИЯСИ

Бошқа соҳалар каби жўғрофияга доир фикр-мулоҳазалар ҳам «Авесто»да анчагина. Аксарият авестошунослар ёдгорликнинг жўғрофий қиммати ҳақида фикр юритганда «Вендидод»даги бир фаргардга суюнадилар ва уни, ҳатто, «Географик поэма» деб ҳам атайдилар. Ваҳоланки, китобнинг барча бўлимларида ҳам Турону Эрон, умуман, дунёнинг энг қадимги географисига доир далиллар тўлиб-тошиб ётибди. Ундаги географик маълумотларни шартли равишда уч туркумга бўлиш мумкин: турли шаҳарларнинг пайдо бўлиши, қурилиши ва жойлашиш ўрни; дунёдаги ҳамда Турону Эрон ҳудуди-

даги тоғлар ҳақидаги маълумотлар, шу минтақалардаги кўллар, дарёлар, уларнинг шахобчалари, каналларнинг сони хусусидаги далиллар.

Дастлаб шуни таъкидлаш лозимки, «Авесто»да Ҳиндистондан Каспий денгизи соҳилларигача бўлган улкан ҳудуддаги халқлар, яъни зардуштийлик эътиқодини қабул қилган юртларнинг пайдо бўлиши, турли шаҳарларнинг вужудга келиши баён этилган. Айни пайтда Аҳурамаздонинг ўша «кишварлар»ни обод қилишига қарши Аҳриманнинг турли-туман разолат ва қабоҳат кучларини яратиб, унга монелик кўрсатишга интилиши ҳам ўз аксини топган. Аҳурамаздо ерда ҳаётни бунёд этгач, «рубъи маскун»ни обод этмоқ учун таъкид этилган ҳудудда 16 та мамлакатни яратади ва уларнинг пойтахти номлари билан зикр этади. Ўқувчиларда мукамал тасаввур ҳосил қилдирмоқ учун ўша ўриннинг тўла таржимасини келтирамиз:

БИРИНЧИ ФАРГАРД

Аҳурамаздо Спитамон Зардуштдан ҳол-аҳвол сўрагач, шундай деди:

Мен турли сарзаминларни шундай яратдимки, ҳар бири ўз халқи кўзига гўзал кўринсин. Агар мен бу сарзаминларни ана шу тарзда яратмаганимда эди, ҳамма ўз юртини қўйиб, Эрон Вижга қараб кетиб қоларди.

1. Мен — Аҳурамаздо биринчи бўлиб яратган сарзамин-кишвар гўзал Эрон Виждир. У Детиё дарёси соҳилида жойлашган. Ўша пайт вужуди ўлим нишонаси бўлган Аҳриман келиб Детиё дарёсига қизил илонлар пайдо қилиб, дев яратган «Қиш»ни ер юзига келтирди.

У ерда ўн ой қиш бўлиб, икки ой баҳор бўлади, холос. Ана шу икки ойда ҳам бу ерда ҳаво сув, тупроқ ва дарахтлар учун совуғлик қилади.

2. Мен — Аҳурамаздо яратган иккинчи кишвар-сарзамин Сўғддир. Ўша заҳоти вужуди ўлим бўлган Аҳриман келиб, моллар подаси орасида ўлат тарқатадиган пашшани яратди.

3. Мен — Аҳурамаздо яратган учинчи кишвар сарзамин пок ва шуҳратли Марвдир. Ўша заҳоти ўлим нишонаси бўлмиш Аҳриман келиб гуноҳ тарқатадиган чу молни яратди.

4. Мен — Аҳурамаздо яратган тўртинчи сарзамин-кишвар ол байроқли гўзал Балхдир. Ушанда вужуди

Ўлим бўлган Аҳриман келиб, газандалик билан майса ва ғаллани қуритадиган чигирткани яратди.

5. Мен — Аҳурамаздо яратган бешинчи гўзал сарзамин-кишвар бу Марв билан Балх оралиғида жойлашган Нисадир. Ушанда вужуди ўлим бўлган Аҳриман келиб газандалик билан эътиқодсизлик ва худосизлик гуноҳини яратди.

6. Мен — Аҳурамаздо яратган олтинчи обод сарзамин-кишвар бу Ҳерийрудли Ҳиротдир. Ушанда вужуди ўлим бўлган Аҳриман келиб, газандалик билан разиллик моясини яратди.

7. Мен — Аҳурамаздо яратган еттинчи яхши сарзамин-кишвар Вия Гита, яъни Кобулдир. Ушанда вужуди ўлим бўлган Аҳриман келиб газандалик билан насли Гершаспга бориб тақаладиган одамхўр Ханшитий номили парини яратди.

8. Мен — Аҳурамаздо яратган саккизинчи яхши сарзамин-кишвар сувлари мўл, яйловлар юрти Урвийдир. Ушанда вужуди ўлим бўлган Аҳриман келиб газандалик билан такаббурлик ва фирибгарлик руҳини яратди.

9. Мен — Аҳурамаздо тўққизинчи бўлиб яратган сарзамин-кишвар Гургон ўлкасидаги Ханнатдир. Ушанда вужуди ўлим бўлган Аҳриман келиб Гун касаллигини пайдо қилди.

10. Мен — Аҳурамаздо яратган ўнинчи сарзамин-кишвар обод Ҳерхуттидир. Ушанда ўлим тимсоли Аҳриман келиб, газандалик билан мурдаларни тупроққа кўмишдек кечиб бўлмайдиган гуноҳини пайдо қилди.

11. Мен — Аҳурамаздо яратган ўн биринчи сарзамин-кишвар бу гўзал Ҳирманддир. Уша кезде ўлим тимсоли Аҳриман келиб газандалик билан Зиёнбар жодугарни яратди.

12. Мен — Аҳурамаздо яратган ўн иккинчи сарзамин-кишвар бу Рай бўлиб, унда уч нафар фармонбардордир. Уша кез ўлим тимсоли Аҳриман келиб, ишончсизлик билан қараш гуноҳини пайдо қилди.

13. Мен — Аҳурамаздо яратган ўн учинчи кишвар-сарзамин пок ва хушбахт Чоҳардир. Ушанда ўлим тимсоли Аҳриман келиб мурдаларни ёқиб юборишдек кечиб бўлмайдиган гуноҳини пайдо қилди.

14. Мен — Аҳурамаздо яратган ўн тўртинчи гўзал кишвар-сарзамин Варни чоҳар бўлиб, Ажидаҳакнинг кушандаси Фаридун ўша ерда туғилган. Ушанда ўлим

тимсоли Аҳриман келиб, газандалик билан аёлларда жисмоний ноқислик ва зулми бунёд этди.

15. Мен — Аҳурамаздо яратган ўн бешинчи сарзамин-кишвар Ҳафтруддир. Ушанда ўлим тимсоли Аҳриман келиб, газандалик билан аёлларда ўта ҳарорати банд касалликни яратди.

16. Мен — Аҳурамаздо яратган ўн олтинчи сарзамин кишвар «Рангҳо» чашмасининг атрофидаги ерлардир. Ҳозирги пайтда бу ерда халқ бошқарувчисиз яшайди. Ушанда ўлим тимсоли Аҳриман келиб, газандалик билан девлар иши бўлмиш қаҳратон қишни яратди. Бундан ташқари мен яна кўплаб гўзал, гул-гул яшнаган мамлакатларни яратганмай».

Айрим тадқиқотчилар Детиёни Аракс дарёсининг эски номи дейишса, баъзи авестошунослар «Эрон Виж»нинг ҳудуди ҳозиргача аниқланмаган, у Хуросон ўлкасида бўлиши мумкин, деган хулосага келишган. «Урвйтиш» эса ҳозирги Тус вилоятидир. «Чоҳар» кишвари ҳам аниқланган эмас. Айрим олимлар қадимги замонларда Хуросон минтақасида «Чаҳар» ва «Чаҳра» деган шаҳар бўлганлигини уқтирадилар. Олимлар «Ҳафтруд кишвари»ни ҳозирги Панжоб вилояти, деб тахмин қиладилар. «Варна кишвари»нинг ҳудуди ва ўрни ҳам ҳали аниқланмаган. Кўп олимлар «Нисо»нинг аниқ ўрни хусусида ҳам иккиланадилар. Агар қадимги Марвнинг Туркманистоннинг Байрамали тумани ўрнида бўлганлиги ва Туронзаминнинг марказий шаҳарларидан бири эканлигини ҳисобга олсак, Нисо ана шу Марв билан «уммул булдон» — шаҳарлар онаси Балх оралиғида жойлашган. Шу ўринда бир мулоҳазани баён этишни истар эдик. Олим А. О. Маковельский ўзининг «Авесто» китобида ёдгорликда тилга олинган шаҳар ва минтақаларнинг номини аниқлаш борасида фикр юритар экан, «Айрим олимларнинг «Вендидод»да тилга олинган биринчи мамлакатнинг «Хоразм» деб аташларига келсак, бу сўз «Авесто»нинг бирон жойида тилга олинмайди» дейди. Афтидан, муаллиф ёдгорликнинг асл нусхаси, ҳеч бўлмаса, форсий матнини ўқимаган кўринади. Яшларнинг бир неча ўрнида Амударё соҳилида жойлашган Хоразм юрти зикр этилган. Эрон Вижнинг Хоразм эканлиги «Авесто»даги далиллар асосида тасдиқланган. Шунингдек, Яштларда яна Арзиhi, Суhi Фардафшун, Вовартарашти, Воварчирашти, Хунирас каби янги яратилган кишварлар зикр этилган. Авестошуносликда

уларнинг қайси минтақаларда жойлашганлиги ҳали муайян бўлмаган. Жамшид, Фаридун, Афросиёб, Қайхусрав ҳақида гап кетганда улар тасарруфидаги шаҳарлар, юртлар, бунёд этилган манзилгоҳлару қалъалар ҳам тилга олинади, санаб ўтилади. Аҳурамаздо яратган 16 кишвардан баъзилари Ҳот ва Яштларда ҳар хил мавридда такрор тилга олинади, тоғларнинг номлари ҳам баъзан такроран келади; янги яратилган «ҳафт кишвар» — етти мамлакат эслатиб ўтилади. Шунингдек, дунёнинг яратилиши, ер юзини тўрт океан ўраб туриши, Волга, Ҳинд ва Тигр дарёлари, қуруқлик билан сувлик жойларнинг таносиб ва бошқа маълумотлар ҳам борким, улар алоҳида тадқиқотни талаб этади.

Юқорида эслатганимиз Жамшид қурдирган ер ости шаҳарларда энг қаҳратон қишда одамлар билан бирга барча жонзотлардан бир жуфтдан, ҳамма зироат, ўсимлик ва дарахтларнинг уруғидан ҳам сақланган. Бу тафсилот Нуҳ пайғамбар замонидagi тўфон воқеасини эслатади. Фарқи шундаки, Жамшид буларни совуғдан, Нуҳ эса «обу азобдан» асрайди. Ер ости шаҳрига нуқсонли одамлар ва жонзотлар киритилмайди. Зероки, уларга «Аҳриман нафаси теккан». Ер юзида пишиқ гиштдан иморат қуришни ҳам шу Жамшид бошлаб берган. Ҳарбий қурооллар ҳамда меҳнат асбобларини яшаш, кўприклар, тегирмон қуриш, либос тўқиш, кема, паром ва гупсарлар яшашни ҳам халққа у ўргатган ва расм қилган. Оташни Жамшид кашф этгандан сўнг¹, барча туман, овул, маҳалла, гузарларда Оташбон назорати остида Оташгоҳлар ташкил қилинади. Бу ерда доим олов ёки унинг чўғи бўлган. Халқ ундан тутантириқ олиб, уйларида олов ёққан. Шундай қилиб, оташ Турону Эрон халқларининг асосий ҳаётий омили, рўшнолик, покланиш, совуқдан жон асраш воситасига айланиб, муқаддаслашиб борган. Оташнинг халқимиз удумларида ҳамон бир рамз тарзида сақланиб қолиши ана шу анъана билан ҳам боғлиқ. Афсуски, айрим қадимшунослар ҳамон «оташкада» билан «оташгоҳни» бирдай талқин этиб келмоқдалар.

Баъзи авестошунослар Аҳурамаздонинг кишварлар яратишга қарши Аҳриманнинг турли-туман қаршиликлар кўрсатиши, яхшиликка нисбатан қабоҳат ва разолат кучларини рўпара қилишида «аждодаларимизнинг дуа-

¹ Бошқа бир ривоятга кўра, оловни Ҳушанг кашф этади.

листик қарашлари» инъикосини кўрадилар. Бу бизнингча, тўғримас. «Авесто»нинг бир неча ўрнида Аҳриман-Иблисни якка Тангри яратганлиги қайд этилган. Кейинчалик у такаббурлашиб Аҳурамаздонинг ягоналигига шак келтириб, унинг яратувчилик қудратига зид хатти-ҳаракат қилишга аҳд этган. «Кишвар яратилиши» жараёнида ҳам «кирдари бад» сардори Аҳриман ўзининг иблислигини намойиш этган.

Бундан ташқари, «Авесто»да яна ўнлаб шаҳарлар, манзилгоҳлар, саҳрою даштлар ҳақида бир-биридан қизиқарли ва қимматли маълумотлар келтирилган. Уларнинг аксарияти Помир тизма тоғлари этакларидан, кўҳна Бақтриядан Озарбайжонгача бўлган ҳудудда жойлашган. Жумладан, Табриз, Рашт, Энзали шаҳарлари Озарбайжон минтақасига кирса, Арзаби шимоли-ғарбий Мидияда жойлашган. Характерлиси шундаки, «Вендидод»да зардуштийларнинг «14 марта кўчиб», яна «14 марта янги шаҳарлар бунёд этганликлари» нақл этилади. Барча авестошунослар «Вендидод»да тилда олинган шаҳарлар, воқеалар тарихий ҳақиқатга мос ва рост келишини тасдиқлашган.

«Авесто»даги иккинчи бир қизиқарли географик далиллар дунё тоғлари хусусидаги маълумотлар. Икки жилдлик матни кўздан кечирар эканмиз, унинг турли қисмларида етти иқлимдаги тоғларнинг миқдори, тузилиши, уларда қор бўлиши ёки бўлмаслиги, доимий музликлар хусусидаги маълумотлар, тафсилотларга кўзимиз тушади. Жумладан, «Замёд Яшт»да қуйидагиларни ўқиймиз:

«Эй Спитамон Зардушт!

Ушбу заминдан дастлабки бош кўтарган тоғ баланд Албурз бўлиб, бутун Шарқу Ғарб сарзаминларини ўраб олган.

Иккинчи тоғ Зардаз бўлиб, «Мануш»нинг у томонидан Ғарбу Шарқ сарзаминларини ўраб олган. Ушбу тоғлардан кейинчалик Ушидам, Ушидран ва Арзифия тоғи тизмалари ўсиб чиқди. Олтинчи Орзур тоғи, еттинчи Бумия, саккизинчи Завдит, тўққизинчи Мазишванг, ўнинчи Антардангху, ўн биринчи Арзиш, ўн иккинчи Войтигае тоғлари пайдо бўлди». Шу тартибда яна элликдан зиёд тоғ ва тоғ тизмалари санаб ўтилади ва хитобан шундай дейилади:

Эй Спитамон Зардушт!

Шундай қилиб, дунёда 2244 та тоғ бор. Бу тоғлар

ер юзини қанчалик ўраб, тўсиб олмасин, яратганнинг ўзи чорвадорлару паррандачиларга у ерларда ризқу рўз яратиб беради». Диққатга молик томони шуки, ҳар бир улкан тоғнинг 6—8 тагача тизмалари ҳам санаб ўтилади; деяри барча тоғлар саҳролардан ўсиб чиққан, айримларининг хоссалари алоҳида таъкидланади. Масалан, «Ишкат упайирсин тоғи доимий муз ва қор билан қопланган», «Хирманд ва Ниёниса дарёчалари Ушидам тоғи чўққиларидаги қалин қорларнинг эриши натижасида пайдо бўлган дарёлардир». Бундан ташқари Рай ва Техрон шаҳарларини шимол томондан ўраб олган Дамавон тизма тоғлари ҳам бир неча ўринда қайта-қайта зикр этилади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, қадимги аجدодларимиз ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, ариқ қазиш, канал чиқариш, сув ҳавзалари-дамбалар қуришга ҳам алоҳида эътибор беришган. «Вендидод» ҳамда Яштарларда қадимги Хоразмнинг суғориш тизими ҳақида кўплаб маълумотлар мавжуд. Баъзи лавҳаларда у ёки бу дарё шохобчаларининг пайдо бўлиши тарихи баён этилган. «Авесто»даги далиллардан маълум бўлишича, ўша даврларда биргина Амударёдан мингта шохобча ва мингта анҳор ажралиб чиққан экан. «Билгилким Ардвиссура Анаҳито минг дарёча ва минг анҳор уларнинг ҳар бири чаққон йигитнинг қирқ кунлик чопадиган йўли узунлигида бўлиб, дарёи Фароҳи Қарт томон оқсин. Тўлиб-тошиб оқаётган бу сувлар бора-боргунча соҳилларини сероб қилсин. Менинг изимда бўлган ана шу сувлардан етти кишварга ариқлар оқсин, суви қишин-ёзин асло камаймасин, у эркаклар пуштию аёллар сутини пок этсин». Айрим дарёларнинг узунлиги, улар сув билан таъминлайдиган минтақалар аниқ кўрсатилган, таъкидланган. Агар Ҳерийруд Ҳирот ҳамда унинг «атроф-жавонибини» сувга сероб қилса, Пурут ва Ишкат тоғларидан яна сероб бўлган Навтак сувлари бир неча ўлкани обод қилади: «У ерда тезоб ва кенг дарёлар мавжуд. У ердаги кенг анҳорлар ва Навтакларнинг кўпириб оқадиган сувлари Ишкат ва Пуратлардан янада қудрат пайдо қилиб, улар билан учрашиб, Марв, Ҳирот ва Суғд томонларга шиддат билан оқиб боради». Сиистонни Ҳилманд, Хомун, Хурдор, Амвонни, Сафед дарёчалари сув билан таъминлайди.

Диққатга сазовор жиҳати шундаки, баъзи у ёки бу дарёдан пайдо бўлган янги ирмоқлар эслатилади, айрим

шоҳобчаларнинг вужудга келиши у ёки бу тарихий шахс билан боғланади. Масалаи, Вангоздо, Уждонун Амударёнинг янги пайдо бўлган ирмоқлари бўлса, «Хирманд ва Каёнис дарёлари Ушидам тоғларидаги қорлар эриб, оқиб келадиган сувлардан вужудга келган», Хуштаро, Хушпо, Фардно, Хорнангги, Уштун, Урудо, Арзи, Зарнимитий анҳорлари кўп боғу роғлар, яйловларни обод қилиб, оқоваси Каёнис дарёсига бориб қўшилади. Бундан ташқари, Каёнисга улкан Хирманд дарёсининг ирмоқлари бўлмиш Райманд ва Фармондлар ҳам келиб қўшиларкан. Амударёнинг учта ирмоғи бевосита Гуштасп, Афросиёб ва Қайхусрав сингари тарихий шахслар билан боғлиқ тарзда изоҳланади, шунинг учун ҳам улар тарихда «дарёчаи Хусрав» деб юритилади. «Вендидод»нинг айрим фарғардлари, Замёд Яшт, Ардвиссура Анаҳитоларда яна ўнлаб дарёлар, руд ва анҳорлар ҳақида қизиқарли далиллар бор. «Авесто»да Қуёш галактикаси, ой, ер, юлдуз туркумлари, кеча ва кундуз, ойнинг куйиши, қуёш тутилиши, ҳайвон ҳамда паррандалар олами, зарарли ва фойдали ҳашаротлар дунёси, иқлимларнинг ўзгариб туриши, ер, тоғ ва дарёларда юз берадиган табиий ва ғайритабиий ҳодисалар хусусида ҳам бир-бирдан ғаройиб кўпдан-кўп далиллар мавжуд. «Бу ўлкада қуёш, ой ва юлдузларнинг чиқиши ва ботиши бир йилда бир мартаба кузатилади, холос... Юксакликдаги хушманзара бу ерларга дунёдаги энг яхши ўсимликлардан экишади: «Жонварони панжгона» (беш уруғли жониворлар), «Ситорағони Ҳафтгона» (етти туркумли юлдузлар), «Ситорағони ҳафтранг» (етти рангда товланувчи юлдузлар), «Паррандағони ҳафтағони» (етти уруғли қушлар), «Ҳафт кишвар» (бу ерда етти иқлим маъносида қўлланилган) сингари сўз ва иборалар ҳам кўп учраб туради. Ер юзини етти иқлимга бўлиб шарҳлаш, инсоният тарихини даврлар ва босқичларга бўлиб талқин этиш ҳам анча батафсилдир.

Бундай мисоллар «Авесто»да анчагина. Умуман, ёдгорликда сув тириклик воситаси, ҳаёт омили, покланувчи манба, юрт ободлигини гаъминловчи асосий захира деб таърифланади; уни исроф ва ифлос қилмасликка, сув чиқаришга даъват этилади: «Тоғ жилғаларидан биттасини қуритган одам Тангри қаҳрига учрайди». Бундан ташқари Фароҳи Карт, Хирманд, Каёниса, Навта, Ҳерируд дарёлари энг пок ва муқаддас сувлар сифатида кўп таърифланади: «Фароҳи Карт дарёсининг суви қан-

чалик ширин, пок ва муқаддас бўлса, донишманд ва хушбахт Зардушт яратган дин ҳам шунчалик покиза ва муқаддасдир». Сув — ҳаёт манбаи, ёруғликдир, деганлари ҳам шундан бўлса керак. Ёдгорликдаги тоғ ва дарёларнинг номини этнографик ва топонимик тадқиқотларининг ўзи алоҳида илмий иш ёки мақолага мавзу бўлиши мумкин. «Бундахшин»да барча сувларнинг, жумладан туронзаминдаги барча кўллар, дарёларнинг мукамал таснифи берилганлиги ҳам бу фикрни қўллаб-қувватлайди, шунга тўла асос бўла олади.

«АВЕСТО» ВА ХАЛҚ БАЙРАМЛАРИ

«Авесто»да қадимги Мовароуннаҳр ва Эрон халқларининг кўҳна урф-одатлари, удумлари, ирим-сиримлари ҳақида кўплаб ранг-баранг далиллар ва маълумотлар мавжуд. Энг кўҳна халқ байрамлари ҳақидаги тафсилоту лавҳалар шулар жумласидандир. Бу фактлар халқ байрамларининг тарихи эрамиздан олдинги иккимингинчи йилларга бориб тақалишини кўрсатади. Ана шундай кўҳна халқ байрамларидан бири Наврўздир.

НАВРЎЗ янги йилнинг бошланиши бўлиб, Фарвардин ойида бошланиб, ўша куни Хурмузд рўз деб аталади. Бу янги йил якка тангри Аҳурамаздо номи билан бошланади, демакдир. Байрамни пешдодийлар сулоласи шоҳларидан бўлмиш Жамшид жорий қилган. Нақл қилишларича, Тангри биринчи одамни ана шу кун яратган ва осмоннинг покизалик фаришталари уни муборакбод этгани келиб, шодиёна билан қайтишган экан. Шунинг учун ҳам Наврўз энг қутлуғ ва шодиёна кун экан. Одамларнинг бу байрамга жиддий тайёргарлик кўришлари, ҳамма ёқни покиза этишга, ариқ-зовурлар, ҳовлижой, хонадон, идиш-товоқ, уй анжомлари, кийим-кечакларни тозалаш, янгилашга интилишларининг асосий сабаби ҳам ана шу ҳар йили келадиган малойикларни хушнуд қилиш, меҳмонларнинг кўнглини олиш экан. Фарвардин Яштда ўқиймиз: «Забардаст ва бошуқуҳ, юсак ахлоқнинг биринчи муаллимлари малойиклар ушбу хонадонда хурсандлик-ла яйраб-яшнасинлар ва бу ердан шоду хуррам қайтсинлар. Улар бизнинг удум ва қўшиқларимизни Аҳурамаздога етказсинлар. Уларнинг биз маздопарастлар хонадонидан нохушнуд кетишларига асло йўл қўймаймиз».

Султон Маҳмуд Наврўзни халқ байрами сифатида

оммавий тарзда нишонлаш хусусида махсус фармон чиқарган. Салжуқийлар даврида ҳам у давлат миқёсида тантанали равишда байрам қилинган. Машҳур математик олим ва файласуф шоир Умар Хайёмнинг «Наврўзнама» асари айнан ана шу пайтда ёзилади, Берунийнинг «Қадимги аждодлардан қолган ёдгорликлар», Ибн Синнинг «Донишнома» асаридаги Наврўзга доир мулоҳазалари ҳам айнан ана шу даврда пайдо бўлган. Кейинги асрларда Наврўз байрамининг моҳияти кенгайди. У кенг халқ оммаси томонидан янги йилнинг, баҳорнинг, табиат уйғонишининг бошланиши, ариқ-зовурларни тозалаш, боғу роғлар барпо этиш учун кўчат ўтқазиш, янги биполарнинг илк гиштини қўйиш, деҳқончилик мавсумининг бошланиши сифатида халқ шодиёнаси, сайли тарзида нишонланиб келинмоқда.

ФАРВАРДИН ойининг олтинчи куни байрами. Маълумки, Хурдод деб номланган ана шу кунда сарбон Пурушасп хонадонида чақалоқ туғилди. Унга Зардушт деб ном қўйдилар. Ана шу гўдак келажакда халқини жоҳилниятдан маърифатга, танбалликдан яратгувчиликка, жангдан осойишталикка олиб чиқди. Халқ пешвоси, жамоат арбоби, вонз, шоир, ислоҳатчи даражасига кўтарилди. «Авесто»да қайд этилишича, Спитамон Зардушт таваллуд топган кун ҳам умумхалқ байрами сифатида нишонланган. Ҳозир ҳам Ҳиндистону Эрондаги маздопарастлар эътиқодидаги халқлар Зардушт туғилган кунни халқ йиди сифатида зўр тантана билан нишонлайдилар.

МЕХРЖОН. Бу байрамининг пайдо бўлиши халқнинг истиқлол, озодлик учун кураши тарихи билан боғлиқ. Маълумки, афсоналарга кўра, Арабистон шаҳзодаси Заҳҳок («Авесто»да Ажи Даҳак) Жамшиднинг тақаббурланиб, худодлик даъво қилганидан фойдаланиб Эрону Турон ерларини босиб олади. Бунда унга Иблис-Аҳраман ёрдам беради, шоҳ ошхонасида тансиқ таомлар пиширадиган ошпаз сифатида ном чиқаради. Заҳҳок Иблисдан «қилган хизматларинг учун тила тилагингни» дейди. Инсоният душмани баттол Аҳраман шоҳдан икки елкасини ўпиш билан сарафроз этишни сўрайди. Заҳҳок икки қифтини очади. Иблис бўса олади-да кўздан ғойиб бўлади. Кўп ўтмай шаҳаншоҳнинг елкаси қичишиб, икки илон ўсиб чиқиб, унинг миясини кемирмоқчи бўлади. Шунда Заҳҳок табибларни чақириб, бу балонинг олдини олишни сўрайди. Табиб суратида келган

Аҳраман илонларни ҳар куни «икки одамнинг мияси билан боқишни» маслаҳат беради. Натижада, подшо одамлари ҳар куни иккитадан фуқарони ўлдириб, миясини илонларга келтириб бера бошлайди. «Авесто»да бу одамхўр «уч бошли олти кўзли» махлуқ сифатида лаънатлаб тилга олинади. Халқнинг оҳидан оташ ўралайди. Охири улар Темирчи Кова бошчилигида кўзғолон кўтариб, Заҳҳокни тутиб, Дамавон тоғига михлайдилар ва Жамшид қавмидан бўлмиш Фаридунни тахтга ўтқаздилар. Ана шу кун ҳам Меҳргон номи билан Зардуштийларнинг қутлуғ шодиёна кунларидан бирига айланган. Меҳргон (Меҳржон) Урта Оснё халқлари орасида кейинги асрларда куз, яъни ҳосилни йиғиб олиш, деҳқончилигу боғдорчиликнинг якуни — ҳосил байрами сифатида нишонлаб келинаётир.

САДА. Бу байрам қадимги тақвим бўйича Баҳманмоҳнинг ўнинчисида нишонланган. У Наврўздан 55 кун олдин келади. Шунинг учун у халқ орасида «Ййди дай» (Қиш байрами) деб ҳам юритилади. Унинг «Сада» дейилишига сабаб, қадимги аждодларимиз йилни икки қисмга бўлиб ҳисоблаб, ҳар ярим йилликни «Чехра» деб аташган. Йилнинг биринчи ярми Фарвардиндан Меҳргача етти ойни ўз ичига олган. Бу даврни тобистон, қолган 5-ойнинг бошидан Исфанднинг охиригача зимистон-қиш дейишган. Бу байрам йилнинг иккинчи ярмига — қишга тўғри келгани учун «Сада» деб ном олган. Халқнинг уни «қиш байрами» дейиши ҳам шундан қолган бўлиши керак.

Бундан ташқари зардуштийларда яна «Ойлар байрами», «Тиргонсув сепиш», «Гоҳлар» байрами сингари бир қанча халқ ийдлари ҳам бўлганки, уларнинг ҳар бири аждодларимизнинг бирон-бир удуми, одати билан чамбарчас боғлиқдир. Масалан, Тирговга кўра, мовий осмонда биринчи бор камалак назарга ташланганда халқ яхшилик, рўшнолик белгиси сифатида бир-бирига сув сепиб ўйнаган. Бу одат ҳозир ҳам зардуштийлар орасида давом этади.

Кўриниб турибдики, аждодларимизнинг ҳар бир байрами унинг тарихи, келиб чиқиши, турмуш тарзи, табиат ҳодисалари билан бевосита боғлиқ экан. «Авесто»да келтирилган, айримлари ҳозир ҳам халқимиз турмуш тарзида давом этиб келаётган кўплаб удумлар билан боғлиқ тафсилотлар бу мулоҳазаларни янада тўлдиришга хизмат қилади.

ОТАШКАДА — МАЪНАВИЯТ УЧОҒИ

Мовароуннаҳр, Хуросону Эронда янги маздопарастлик дини жорий қилинган (эрамиздан олдинги VI аср), барча ноҳиялар, шаҳару қишлоқларда ибодатхоналар қурила бошланади. Улар шоҳ Гўштасп томонидан тuzилган Зардушт (эрамиздан олдинги 618/554) назорати остидаги меъморлар томонидан чизилган махсус нақшатарҳ асосида бунёд этилган. Турли қавмлар, чорвадорлар аймоқларида қад ростлаган ибодатхоналар «оташгоҳ», марказий шаҳарлардагиси эса «оташкада» деб юритилган. Унинг раисини Озарбон деб аташган. Озарбон зардуштий уламолар орасидан шоҳ томонидан тайинланган.

Оташкадалар одатда шаҳар четдаги мазористон ёнига баландликка 4 метрдан 10 метргача бўлган улкан пойдевор устига очиқ — кенг майдонга қурилган. Бино такурисига асосан қаттиқ харсанглари тўртбурчак шаклида кесиб, устма-уст ўрнатиш усулида ишланган. Тошларни бир-бирига жипслаб ёпиштиришда «ирдир» номли қоришмадан фойдаланишган. Ҳар бир оташкада жойлашган манзилига қараб ўнтадан юзтагача хужра, хона, толор (зал), қироатхона, китобхона, оҳангхона (махсус созандалар жўрлигида яшт (мадҳия)ларни куйлашни ўргатадиган гўша)лардан ташкил топган. Агар қироатхоналарда кўпроқ «Авесто»нинг «Вендидод» қисми махсус усул ва оҳангда ўқишга ўргатилса, оҳангхонада 50—100 киши жамоа бўлиб, Аҳурамаздонинг ягоналигини мадҳ этувчи шахсан Зардушт томонидан яратилган қўшиқларни ижро этишни ўрганишган.

Сиртдан қараганда, фақат ибодатхонадек туюлган оташкадалар мамлақат ижтимоий, маърифий ҳаётида муҳим ўрин тутган. Жумладан, шаҳар додгустари (қозиси), вақф мулкларининг раиси идораси, дорихона, дармонгоҳ (поликлиника), сиҳатгоҳ (беморхона)лар ҳам шу ерда жойлашган. Бундан ташқари, ноҳия ёки шаҳар мактаб ҳамда мадрасалари ҳам оташкада қарамоғида бўлган. Кутубхоналарда дунёдаги бошқа динлар, дунёвий билимларга доир китоблар, «Авесто» нусхалари, авесто тилида битилган ҳар бири ўнлаб дафтарлардан иборат қуйидаги китобларнинг дафтхатлари сақланган:

1. Никатум наск. 54 фаслдан иборат бу китоб ростлик ва дурустлик, адолат, эл ҳақи, идора йўсинлари хусусида баҳс юритади;

2. Қитоби сарнижат: Қозилик низоми ва ҳуқуқ ҳақида;

3. Хуспором: деҳқонлар ва чорвадорлар ҳуқуқи бўйича баҳс юритилган;

4. Сақатум наск: шоҳлар ҳукуматининг тузилиши баёни, адолат, қозилик, давлат мулки ҳақида баҳс юритади;

5. Вендидод: таҳорат расми, кафанлаш ва дафн маросими, табобат ва табиб вазифалари ҳақида баҳс юритади;

6. Ҳодухн наск: ўлимдан кейинги ҳаёт, жаннат ва дўзах ҳақидаги китоб;

7. Стут Яшт: инсоннинг Тангри наздидаги ва ўтганлар руҳи олдидаги бурчи ҳақида. Кейинчалик бу етти китоб зардуштий уламолар томонидан паҳлавий тилига таржима қилиниб бир ғилофга бирлаштирилган. Айрим тадқиқотларда бу китоб «Авесто»нинг уламолар томонидан қилинган шарҳлари, деб таъкидланган.

Баъзи тадқиқотчилар бу маънавият масканларида Зардуштнинг мадҳиялари алоҳида китоб сифатида кўп нусхада кўчирилиб, сақланган, деган фикрни ҳам илгари сурадилар. Бу ерда китобдордан ташқари ўнлаб авестоҳонлар, кўҳна ривоятлар донишмандлари — ноқил ва ровийлар фаолият кўрсатишган. Дорихоналарда эса ўнлаб халқ табиблари, доришунослар турли гиёҳлардан махсус дорилар тайёрлашган. Доривор гиёҳларнинг сони мингдан зиёд бўлган. «Авесто»даги айрим қайд ва ишораларга қараганда, оташкададаги бирча сарф-харажатлар подшо ёки ҳоким томонидан ажратиб берилган вақф мулки даромадидан қопланган. Сиҳатгоҳда ҳар хил касалликлар 11 усулда даволанган. Жумладан, дуо ва жарроҳлик йўли билан даволаш ҳам қўлланган. Ҳомилани жарроҳлик усули билан олиш ҳам жорий қилинган.

Оташкадалар турли табиий офатлардан эҳтиёткорлик юзасидан баландлик устига хом ва пишиқ ғишталардан қурилган. Бундай оташкадалар Урганч, Термиз, Балх, Бомийн, Марв, Меҳан (Туркменистон) Хутталиён (Тожикистон), Табрез, Язд, Систон, Исфаҳон сингари қадимий шаҳарларда қад кўтарган. Ҳиндистоннинг Кома ҳамда Эроннинг Исфаҳон вилоятларидаги оташкадаларнинг қолдиқлари нисбатан бутунроқ сақланиб қолган. Сосонийлар даврида 10 метр баландликка қурилган Исфаҳон оташкадасининг ўнлаб ҳужраси деворлари

бизнинг замонамизгача сақланиб қолган. Язд оташкадаси энг кўркам ва улкан бўлиб, ҳозир ҳам фаолият кўрсатади.

Демак, илк куртаклари ўлкамиз ҳудудида эрамиздан олдинги IX асрларда пайдо бўлиб, VII асрда узилкесил шаклланган якка Тангри ғоясини кашф этган маздопарастлик, яъни зардуштийлик динининг ибодатхоналари бўлмиш оташкадалар диний аҳкомларни кенг халқ оmmasига сингдириш билан бирга, илм-фан, ижтимоий фикр ҳамда маънавият масканларидан бири бўлган. «Бундахишн»ни рус тилига зўр маҳорат билан таржима қилган шарқшунос О. Чунакованинг аниқлашича, сосонийлар замонидаги оташкадалар китобхонасида бир неча жилдлик «Шоҳнома»и паҳлавий»нинг қўлёзмалари ҳам сақланган экан. Ҳатто Акбаршоҳ даврида ҳам салтанат китобхонасида «Шоҳнома»и паҳлавий»нинг нодир дастхати сақланганлиги хусусида аниқ маълумот мавжуд.

ҚАТРАДА ҲАЁТ АКСИ

Олдинги суҳбатларимизда таъкидлаганимиздек, дунёдаги энг мукаммал битилган диний китоб «Авесто»да инсон ҳаёт омили, турмуш тарзи, касб-кори, руҳий олами ва бошқа кўп масалаларга доир теран мулоҳазалар ғуж-ғуж. Жумладан, ёдгорликда олам ва одам яратилгандан бери унинг мавжудлиги — яшашнинг бош мояси сув манбалари — абадий музлик ва қор билан қопланган осмонўпар тоғлар, тубсиз уммонлар, кўллар дарёлару чашмалар ҳақида ҳам маълумоту далиллар бисёр. Аҳурамаздо етти тангридан бири, асотирий алп қизлар тимсоли Ардвиссура Анаҳитони тўрт оқ от қўшилган файтуни билан заминга йўллар экан, унга оламдаги «энг юксак тоғ» Хукардан оқиб келадиган, минг анҳору минг шохобчали «сув»и энг муқаддас ва энг пок» Дарёи Фароҳи Қарт Амударёни ўз ҳифдига олишни топширади. Чунки бу дарёни «Тангри икки соҳилида бандаларим боғу роғлар барпо этсин, зироат экиб, бепоён бугдойзорлар бунёд этиб, кенг яйловлар вужудга келтириб, чорвачиликни ривожлантирсин» деб яратган. Амударё аксарият қисмларда «Ахройи сув», «Пок сув», «Нек сув», «Ардвиссура Анаҳито суви», «Яхши сув дини билан» сингари сўз ва ибораларда тилга олинади, васф этилади. Ҳатто «Виспа-

рад»да махсус «Об ниейш» («Сув таърифи», «Авесто», 1997, 2-жилд, 901-бет) мавжуд.

Шу ерда бир нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, «Авесто»нинг икки жилдлик форсий матнида ҳам, инглиз, француз, рус тилларидаги таржималарида ҳам Орол денгизи ва унга қайси дарёлар қуйилиши ҳақида фикр мавжуд эмас. Аммо сосонийлар даври ёдномаси бўлмиш, фанда «Зардуштийлар замони матни» деб қабул қилинган «Бундахишн» («Оламнинг яратилиши») китобида ўқиймиз. «Авесто»да ёзилишича, Хоразм кўли (Бу сўз китобда «Хваразм, Хварамус» шаклида келди. — Ҳ. Ҳ.) шу минтақадаги энг улкан кўл. Хукар тоғидан бошланадиган Дарёи Фароҳи Қарт унга қуйилади». Агар «Бундахишн»нинг Авесто»нинг бизгача етиб келмаган бир бўлагининг эркин баёни эканлигини ҳисобга олсак, Орол денгизининг илк тавсифи ҳам шу ёдгорликда берилганлиги ойдинлашади. Бундан ташқари, «Вендидод» ҳамда «Яшт»ларда юзлаб кўллар, сув ҳавзалари, дарёлар ҳақида бир-биридан қизиқарли маълумотлар келтирилади; Арак, Верхуд, Диглат, Фрот, Ҳумирас, Даргам, Зенд, Харо, Хермруд, Марвруд, Хитманд, Мехра, Балхруд, Сапед, Мисрган, Синд, Дашти, Чичист, Салма, Қасик сингари дарёлар тавсиф этилар экан, ҳар бирининг неча яйловлару қайси шаҳарларни сероб қилиб, қаерга қуйилиши географик нуқтаи назардан аниқ кўрсатилган. «Зишманд дарёсида йўлда Хвегандард дарёсига қўшилиб, Суғд томонни айланиб Самарқанд ва Фарғона шаҳарлари марказидан оқиб ўтади. Уни эл орасида Ашард дарёси деб ҳам юритишади». «У ерда чуқур ариқлар, кенг анҳорлар тўлибтошиб оқиб, Яшқарт ва Курут дарёларига қўшилиб, Ҳирот, Марв орқали Хоразм томонларга тез оқиб боради». «Авесто»да 17 хил сувнинг таърифи берилган. «Барча сувлар йиғилиб, вужуднинг мавжудлигини таъминлайди» дейилади ҳотларнинг бирида.

Маълумки, зардуштийлар одатига кўра, қиз болалар 15 ёшида, ўғил болалар эса 17 ёшида диндорларнинг оқ ҳарирдан тикилган махсус либос — сидрани кийиш — «Сидратуши» удумидан ўтадилар. Ана шунда улар якка Тангри Аҳурамаздо номи-ла қасамёд этадилар. «Эй, Спитамон Зардушт! Сув ва оташ ҳузурида қасамёд этган одам ҳаргиз густохликка йўл қўймаслиги лозим. У ҳамсояси берган омонатга асло хиёнат қилмасин!». Демак, зардуштийларда сув оташ сингари

ёруғлик, поклик, ҳаёт, ўсиб-униш рамзи бўлган. Ҳатто, ёмғир ёғдирадиган осмоний булут сигирга ўхшагани учун сувни сигир билан, қуёш, ой юлдузлар Албруз тоғи ортидан чиққани ҳамда барча дарёларнинг бош ўзани ҳам Албруздан бошлангани учун, сувни ою қуёшларга тенглаштириб мадҳ этиш «Авесто»да хийла кучли. Осмондан ёмғирда илоҳий суюқлик ҳумни қўшидириб ёғдирадиган фаришта Хурдоднинг асосий вазифаси сувни ҳар қандай нопокликдан асраш ва доимий оқиб туришини таъминлашдан иборат. Шунинг учун ҳам хотларда сувни авайлаб сарфлаш, унинг поклигини асрашга даъват бот-бот учраб туради. «Инсон бутун умри давомида сув, оташ, ер, ҳавони, умунан, дунёдаги жамки яхши нарсаларни, поклик моюсини бусбутун ва покиза асрашга мажбурдир... Ер, сув, олов, ҳавони эъозлаш қондаларини бузган ҳар бир инсон 400 қамчи калтакланиш жазосига маҳкум этилади».

Бугина эмас, ёдгорликда сув манбаларини покиза сақлаш, эҳтиётлаш, муҳофаза қилишга ундовчи бандлар кўп. Жумладан, «Вендидод»да канал, ариқ ва ҳовузларнинг покизалигига алоҳида эътибор бериш қайта-қайта уқтирилган. Ичимлик суви оқадиған ариқлари, ҳовуз ва қудуқ лабига, соҳилига фақат иҳота буталари ўтказиш тавсия этилиб, мевали дарахтлар ўстириш қатъиян ман этилган. Зероки, бир доно мева сувга тушиб чириса, юқумли касалларни тарқатадиган микроблар пайдо қиларкан, сувга тупуриш, хас-хашак ёки барглари ташлаш қаттиқ қораланган. Ҳовуз ёки қудуққа, ўлимтик ёки бирон мурдор — қўланса, ифлос нарса тушса, уни тоза сув ёки ёмғир суви билан бир неча бор тўлдириб, бўшатиш йўли билан қатрон қилиш тавсия қилинган. Ушандан кейингина мазкур ҳовуз ёки қудуқ сувидан одам ва моллар ичишига ижозат берилган. Сув манбалари лабида ёки атрофида ҳар хил матоларни ювиш, мол боқиш, туя ва отларни боғлаш, таҳорат қилишга рухсат этилмаган. Бирон кишининг нопок челақ, кўза билан ҳовуз, қудуқ ёки ариқдан сув олганига миробнинг назари тушса, у «25 қамчи калтаклаш» билан жазоланган. Сув муқаддас бўлгани учун ундаги жонзотларни, ҳайвонларни ғорат қилишга асло йўл қўйилмаган. Масалан, денгиз кучугини ўлдиришса, шундай қурғоқчилик бўладики, яйлсвлар тақир чўлга айланади, элдан фаровонлик юз ўгиради. Бундай одамга «Вендидод»да Зардуштнинг Тангри билан мулоқоти

— савол-жавобида 18 қисмдан иборат жарима тайинланган. «Эй Аҳурамаздо! Денгиз кучугини ўлдирганинг гуноҳи қандай ва у нечук жазога маҳкум?!

Аҳурамаздо жавоб берди:

Ўн минг қамчи уриш билан калтаклаш лозим. Оташ-гоҳ учун ўн минг боғ ўтин ҳозирлаб бериши даркор. Ўн минг зараркунанда илонни ўлдириш билан ўз гуноҳини ювмоғи мумкин». Ҳамиша «сувни поклаб» юрадиган балиқлар, алоҳида сув ҳайвонларини тутиш, овлаш ҳам гуноҳи азим ҳисобланган.

Баъзи фарғардларда оташ билан сув таърифи ёнма-ён берилган ҳолда уларни эҳтиёт қилишга даъват анча кучли. «Зардушт сўради:

— Бирон маздопараст сувга ёки оташга булғанч нарсани ташласа, ўз гуноҳини ювиб, покланса бўладими?

Аҳурамаздо жавоб берди:

— Йўқ, ундай одамнинг гуноҳини ҳеч нарса билан пок этиб бўлмайди, у абадул абад нопок, гуноҳкорлигича қолади. Ундай одам дўзахийлардандир. У пашша ва чигирткаларга ривож истайди; гиёҳларга қирғин келтирадиган қурғоқчиликка авж тилайди».

Зардуштийлар одатига кўра ўғри, қароқчи, зинокор, жамоат ва давлат мулкига хиёнат қилганлар, ватанфурушлар ўлим жазосига ҳукм қилинган. Ана шундай оғир жиноятчилар то ҳукм ижро этилгунча канал чиқазиш, ариқ қазиш, ҳовуз, қудуқ ковлаш ва кўприк солиш сингари оғир ишларни бажаришга мажбур этилган. Бу ерда кучли бир фалсафий тафаккур бор: биринчидан, ерда ҳаётнинг мавжудлиги, поклиги билан боғлиқ бу ишларни бажариш жараёнида зора гуноҳкорларнинг вужуди, руҳи покланса дейилса, иккинчидан, ана шу рўшнолик тимсоли билан боғлиқ юмушни адо этиш туфайли Тангри уларнинг гарданидаги хунбаҳодан кечса, деган илинж бор. Гайридин билан алоқада бўлган зинокор 14 та ариққа кўприк солиб бериш жаримасига гирифторм бўлган. Нопок одамлар сув манбаларига яқинлашмасликлари керак. Ҳайз кўрган аёл ҳовуз ва ариқдан 15 қадам наридан ўтиши лозимлиги «Вендидод»да махсус уқтирилган.

Маълумки, халқимизда қадимдан сув ҳар хил касалликларни даф этувчи, юртга ободлик, элга фаровонлик бахш этиб, ер юзидан қўланса ҳидлар, микробларни кеткизувчи, рўшнолик рамзи, деб билинган. Шунинг учун ҳам қурғоқчилик пайтларида осмонга илтижо қи-

либ, ёмғир чақирши маросимларини ўтказишган, қўшиқлар куйлашган. «Авесто»да ана шу анъананинг илдизлари кўзга ташланади. «Тоза сувлар, ёмғирлар ёғилсин, тупроқни яшнатсин, дарахтларни ям-яшил этсин, одамларга соғлиқ, янги куч-қувват бахш этсин!», «Эй сув! Зудлик билан кел! Бепоеён осмондан, булутлар, ҳаволар орасидан минг дона, ўн минг дона ёмғир томчилари бўлиб замин томон ёғилгин!». Шундан сўнг сув бир қанча касалликларни даф этувчи, микроб ўлдирувчи восита сифатида махсус фаргардда таърифланади, уни эҳтиёжлашга даъват қилинади.

Хулоса қилиб айтганда, «Авесто»да дунё сув манбалари: музликлар, денгиз, кўллар, дарёлар, уларнинг минглаб шохобчалари, каналлар ҳақида бошқа бирон-бир манбада учрамайдиган далиллар келтирилган, ернинг мелиоратив ҳолатини сақлаш борасида қимматли фикрлар баён этилган. Айни пайтда ана шу ҳаёт манбаи, ёруғлик, поклик рамзини авайлаб-эъозлаш ҳам алоҳида таъкидланган. Чунки «тоғ жилғаларидан биттасини қуриган ҳам, бир қатра сувни булғаган ҳам Тангри қаҳрига учрайди. Улар дўзахийдирлар». Ҳа, халқимиз «сув — ёруғлик» деб бекорга айтмаган.

АСЛ НАСЛНИ ДЕБ...

Зардуштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто»да жуда кўп ҳаётини муаммолар хусусида баҳслар, мулоҳазаю мушоҳадалар мавжуд. Зурриётнинг покизалиги, наслнинг соғломлиги хусусида қайғуриш, бунга эришиш чора-тадбирларини кўриш шулар жумласидандир. Аксарият бандларда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, жамоат, онла, шахсий озодалик — гигиена хусусида панд-насиҳатлар берилганда ақлий, жисмоний, руҳий, жинсий соғлом бўлиш омиллари ҳам бирма-бир санаб ўтиладики, унга риоя қилиш меъёру низомлари уқтирилади, шунга даъват қилинади. Ҳатто биз буни Тангрига илтижо ва мурожаатларда ҳам учратамиз: «Аҳурамаздо яратган яхшилик моясига, соғлом, ақлхуши тетик фарзандларга, жасур, доно, турли тилларни биладиган ўғил-қизларга, узоқни кўра биладиган, юртни бало-қазолардан ҳимоя эта оладиган ўғлонларга, яхши келажак, порлоқ ҳаётни равшан кўз билан кўра оладиган поктийнат авлодларга олқишлар бўлсин!»

Маздопарастларнинг ақидасинча, соғлом авлоднинг

пайдо бўлиши, бенуқсон наслнинг туғилиши учун соғлом турмуш тарзи, таъминоти бўлиши лозим. Бунинг учун эса биринчи навбатда ота-она жисмоний бақувват, жинсий бенуқсон, ўз ҳунари, меҳнати билан ҳалол ризқу рўз топиб ейдиган бўлиши зарур. Шу сабабли ота-оналар бўлажак куёв ва келинларни танлашда обдан ўйлаб иш қилишган. Ҳар жиҳатдан бенуқсон йигитга қаддиқомати, ранги-рўйи мос, соғлом қиз танланган. Унинг зоти, насл-насаби суриштирилган. Афти ёки терисида нуқсонли бор, оқ, қора, қизил доғи мавжуд бўлган қизлар келинликка, йигитлар эса куёвликка сайланмаган, яъни улар «Тенг-тенги билан» ҳикматига риоя қилишган. Ҳатто қаттиқ қиш келиб, халқ совуқдан қирилиб кетиш хавфи туғилганда подшоҳ Жамшид Тангридан келган ваҳийга кўра, ер ости шаҳарлар қурганда, бундай манзилгоҳларга, бошпанага «Аҳриман нафаси теккан», деб нуқсонли одамларни, ҳайвону паррандаларни, тухуму уруғларни киритмаган. Наслнинг тоза бўлмоғи учун ҳомиладор аёл ҳаяжонланмаслиги, изтиробга тушмаслиги, ҳалол луқма ейиши лозим. Икки қўллаб қилинган ҳалол меҳнат эвазига қўлга киритилган ризқ покиза ақл ва пок руҳнинг манбаидир, дейилади Яшталарда. Ҳомиладор аёлга муттасил хурмо, анор, узум, анжир истеъмол қилиб юриш буюрилган. Бола она кўкрагидан ажралгач, унинг узлуксиз мол сутини ичиб юриши, сут маҳсулотларини биссёрроқ истеъмол қилиши соғлом ва ўқтам ўсишнинг асосий гарови эканлиги махсус таъкидланган. Яхши таом емаган одам ўзгаларга яхшилиқ қила олмайди, оилавий ишга ҳам ярамайди. Яхши, соғлом насл қолдирилмайди. Зероки, барча жонзотнинг мавжудлиги тўйимли таомга боғлиқдир». Аждодларимиз ҳамма даврларда ҳам наслнинг асл бўлиши хусусида обдон ўйлаб иш қилишган. Бобомиз Амир Темур «Тузуқлар»ида ҳам бу хусусида ибратли мулоҳазалар мавжуд. «Ўғилларим, набираларим ва яқинларимни уйлантирмоқ ташвишида келин изламоққа эътибор бердим, бу ишни давлат юмушлари билан тенг кўрдим. Келин бўлмишнинг насл-насабини, етти пуштини суриштирдим».

Афтидан, қадимги аждодларимиз насл соғломлигининг ирсий жиҳатларини ҳам яхши билган кўринади. Зероки, улар яқин қариндош-уруғлар, яъни ака-ука, опа-сингиллар фарзандларининг ўзаро никоҳга киришига асло йўл қўйишмаган. Бундай жуфтлашиш, албатта,

наслнинг, қоннинг бузилишига, нуқсонли зурриёт туғилишига олиб келади, деган қатъий ақидада бўлишган ва бу ҳаётий мисоллар билан табобатда исботланган ҳам. «Вендидод»да бу ҳақда махсус фарғардларда амалий моҳиятга молик мулоҳазалар юритилган, маслаҳатлар берилган.

Бундан ташқари, боланинг сиҳат-бардам ўсишида атроф-муҳит покизалиги, жамоат жойлари гигиенаси, турар-жойи, иш қуролларининг покизалиги ҳам муҳим рол ўйнаши «Авесто»да махсус таъкидланган. Масалан, гўдакнинг соғлом бўлиши учун уни кўпроқ тоза ҳавода олиб юриш, бадани, юз-қўлини, бошини бир кунда бир печа марта ювиб туриш, совуқ сувни асло истеъмол қилмаслик махсус уқтирилган. «Хум Яштда» аъзолар озодалигига эътибор бериш, айниқса, юз-қўлларни ҳаммиша ювиб туриш, Аҳриманнинг нафаси тегмаслиги, чанг ва бошқа булганч ғуборлар ўтириб, турли касалликларни келтириб чиқармаслик учун бошга қалпоқ кийиб, рўмол ўраб юриш ҳақидаги фикрлар тақрорланиб келади. Зардуштийликнинг илк даврида шароб жарроҳлик пайтида, инсон руҳини тетиклаштириш воситаси сифатида ишлатилган бўлса-да, кейинчалик уни тайёрлаш ва истеъмол қилиш қатъиян ман этилган. Улар фарзанднинг соғлом туғилиши учун ота-оналарнинг шароб ичмаслиги, гиёҳванд моддалар ва бошқа кайф берадиган воситаларни истеъмол қилмасликка даъват этишган. Зероки, гиёҳвандлик, ортиқча шаробхўрлик пуштнинг заифлашиб, уруғнинг бузилишига олиб келар экан. Соҳибқирон Амир Темур «Тузуклар»ида ана шу фикр анъанасини кўрамыз. «Ўғилларим, набираларим ва яқинларимга бирон томчи шароб ичиб, хотинларига яқинлашишни ман этдим. Зероки шаробнинг таъсирида бунёдга келган насл-насабнинг бузилишига таъсир этгай, дебон шу покиза йўлни тутдим».

«Авесто»даги кўплаб далиллар шуни кўрсатадики, қадимги аждодларимиз болаларнинг чақалоқлигидан жисмоний, ақлий ва жинсий тарбиясига жиддий эътибор беришган. Уларча ёш болалар очиқ ҳавода, жисмоний меҳнатда чиниқиб вояга етишлари лозим. Бунинг учун эса ёшлар чорвачилик, деҳқончилик, боғдорчилик, ҳунармандчилик юмушларига жалб этилишлари зарур, шу касбларни эгалламоқлари шарт. Зардуштийликда ёшларнинг ўзбошимчалик билан турмуш қуришларига йўл қўйилмаган. Бу масала жамоа, ота-оналар измида бўл-

ган. Гайри шаръий хатти-ҳаракат, зино қаттиқ қораланган, оғир жазоларга маҳкум қилинган.

Зардуштийлик пайдо бўлган дастлабки пайтларда тупроқнинг ҳолатини бузмаслик учун ўлик ерга кўмилмаган. Мурда одамлар назаридан йироққа — баланд тепаликка элтиб махсус супаларга қўйилган. Унинг гўштини калхат, ўлимтикхўр паррандалар, дарранда ҳайвонлар еб кетгач, суяклар йиғиштириб олиниб, алоҳида жойда сақланган ёки махсус жойга кўмилган. Зардуштийларда илм-фан, хусусан, тиббиёт ривож топгач, бу одат эл орасида турли касалликларнинг тарқалишига, ҳавонинг бузилиши, наслнинг аслига зарар етишига сабаб бўлаётгани аниқланиб, жасадни дафн этиш расм қилинган. Шунда ҳам қабристонлар аҳоли яшайдиган жойдан йироқда — баландликда, ариқ, ҳовуз, сув ҳавзаларидан анча узоқда барпо этилган. Заҳқаш юртларда жасад махсус даҳмаларга кафанга ўраб қўйилган, бошқа жойларда эса, маълум чуқурликда кавланган қабрларга дафн этилган. Мурдани сақлаш, унинг либослари, ётган жойини қатрон қилиш, ювиш қоидалари, мурдашўй гигиенасининг «Вендидод»да алоҳида берилиши ҳам марҳум аъзосидаги касалликларнинг бошқаларга юқмаслигини олдини олиш мақсадида қилингандир.

Бундан ташқари, ёдгорликда ариқ, ҳовуз, қудуқларни тоза тутиш, уларнинг атрофига мол, туя, от, парранда ва итларни яқинлаштирмаслик, ичимлик сув манбаларини соҳилига мевали дарахтлар ўтказмаслик ҳам одамларнинг, хусусан ёш авлоднинг соғлигини, ҳар хил касалликларнинг олдини олишда муҳим омиллардан ҳисобланган. «Авесто»даги бу мулоҳазалар аجدодларимиз милоддан олдинги қадим замонлардаёқ авлодларнинг соғлом бўлиши хусусида қайғурган, шунга интилганликларини кўрсатади.

ИНТИҲО

Ҳозиргача яратилган аксарият тадқиқотлар, ёзилган китобларда Зардушт ва у яратган дин «мажусийлик», «оташпарастилик» деб нотўғри аталиб, ҳаёт талқин этиб келинмоқда. «Динкард» ва паҳлавий тилидаги бошқа китобларда Зардуштнинг исми «Магупта» шаклида зикр этилган. Бу ёдгорликлар араб тилига таржима қилинганда Зардушт «Мажус» ва «Мажуса» тарзида

ўгирилиб, шундай ёзилган. Натижада унинг номи араб тилидаги илмий адабиётларда «Мажус», ихтиро этган дини эса «Мажусий» деб аталган ва ўрта асрларданоқ илмий истеъмолга кириб кетган, шундай аташ анъана бўлиб қолган.

«Оташ», «Қуёш», «Нур», «Рўшнолик»лар эса зардуштийлик динининг рамзи, символически. Оташқадалар меҳробига аланга рамзи туширилгани, тепасига нур ёруғлик кириб турадиган махсус туйнук қўйилганлиги ҳам шу билан изоҳланади. Бу эътиқоддагилар ҳеч қачон қуёш, оловга сиғинган эмас. Фақат қуёш, ёруғликка қараб ибодат қилинган, сайл ва тўйларда ўртага гулхан ёқиб, атрофида ўйнашган, марҳумлар руҳини шам ёқиб хурсанд қилган. «Авесто»да оташ ва қуёш муқаддас ҳисобланган ва ҳатто икки ўрида қуёш Аҳурамаздонинг фарзандидир, дейилган, унда «оташпараст» деган калима тилга олинган эмас. Ваҳоланки деярли ҳар бир саҳифада «Эй Аҳурамаздо! Биз сени мадҳ этамиз, биз маздопарастмиз!» деган хитоб такрорланиб келади. Буюк Фирдавсий ҳам «Шоҳнома» қаҳрамонларидан бирининг тилидан «Бизни оташпараст деб атама, биз маздопарастмиз» деб махсус қайд этган. Бундан ташқари, оташнинг аждодларимиз наздида муқаддаслашиб қолиши, оловнинг Жамшид томонидан кашф этилиши унинг асосий турмуш омили ҳамда воситаси эканлиги билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Демак, бундан кейин биз Зардушт асос солган дин хусусида, унинг муқаддас китоби «Авесто» ҳақида сўз юритганда «мажусийлик», «оташпарастлик» атамаларидан воз кечиб, «маздопарастлик», «зардуштийлик» сўзларини қўлласак, тарихий-илмий ҳақиқатга яқин бўлади.

Азиз ўқувчилар! Муаллиф авестошунослик даъвосидан йироқ. Унинг бу мулоҳазалари «Авесто»нинг янги форсий матнини ўқиш жараёнида туғилган таассуротлар натижасидир. Зукко китобхоннинг мазкур лавҳалар хусусидаги беғараз танқидий мулоҳазалари мамнуният билан қабул қилинади. «Авесто»нинг аслини жиддий ўрганиб, «Бундахшин», «Динкард»лар билан қиёсий-типологиялик нуқтаи назардан таҳлил қилиб, янги тадқиқотлар яратиш эса, бўлажак авестошуносларнинг вазифасидир.

ИЛОВАЛАР

«БУНДАХШИН»

Маълумки, «Авесто»нинг мукаммал нусхаси бизга қадар етиб келмаган. Ёдгорликнинг ҳозиргача мавжуд энг кўҳна дастхати асл матннинг тўртдан бир қисмидан иборат. «Бундахшин» («Оламнинг яратилиши») эса «Дамтат-наск» деб номланган бир дафтарининг паҳлавий тилидаги изчил, қайта ҳикоя қилинган нусхасидир. Унинг яратилишини барча шарқшунослар III асрнинг охири ва IV асрнинг биринчи чораги, деб уқтирадилар. Китобнинг бизга қадар эрон нусхаси («Катта Бундахшин») ҳамда ихчамроқ «Ҳинд нусха»лари етиб келган. Акбаршоҳ китобхонасида асарнинг ноёб қўлёзмаси сақланганлиги ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

«Бундахшин»да бир томондан, оламнинг Аҳурамаздо томонидан яратилиши, бунга Аҳриманнинг қаршилиги зардуштийлик дини таълимоти асосида анча батафсил баён қилинган, бу билан боғлиқ турли-туман асотирларнинг мазмуни, тафсилотлари келтирилган. Китоб катта илмий-назарий, ижтимоий-фалсафий, тарихий, ахлоқий-таълимий, маърифий қимматга эга. Зероки унда оламнинг яратилишидан ташқари ҳаёт диалектикаси — яхшилик билан ёмонлик, нур билан зулмат, ривожланиш билан таназзул ўртасидаги доимий кураш қонунияти ёрқин акс этган. Шу билан бирга, дунёнинг адоғи — қиёмат қойим бўлиши, ўлимдан кейинги ҳаёт ҳақидаги, бу оламу нариги дунё хусусидаги мулоҳазалар, гоҳ диний, гоҳ дунёвий руҳда чиқарилган хулосалар анча батафсил берилгандир.

Энг муҳими шундаки, 34 фаслдан иборат бу манбада шунга ўхшаган бошқа кўҳна ёдгорликда учрамайдиган кўплаб илмий мушоҳадалар, ажодларимизнинг тафаккур неъматлари жамланган. Бундай мулоҳазалар «Аҳриманнинг Аҳурамаздо яратувчилигига қарши кураши», «Аҳриманнинг ер билан жанги», «Аҳриманнинг сув билан жанги», «Аҳриманнинг ўсимликларга қарши кураши ҳақида», «Нурнинг яратилиши ҳақида» сингари

фаслларда ўз ифодасини топган. Асарнинг табиатшўнослик, жўғрофия, астрономия, минерология, ҳайвонлар, паррандалар олами, ер, тупроқ, сув хоссалари ҳақидаги бўлимлари ҳам бири-бирдан завқли ва теран битилган. «Ёрнинг хоссалари ҳақида», «Сувнинг хоссалари ҳақида», «Денгизнинг табиати ҳақида», «Ҳайвонларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида», «Уч оёқли ҳачир ҳақида», «Етти хил суюқлик ҳақида», «Етти сайёра ҳақида», «Айиқ ва маймунлар табиати ҳақида» сингари фаслларда тилга олинган нарса ва ҳодисаларнинг ҳар жиҳатдан мукамал илмий таснифи берилган. Ҳайратомуз илмий хулосалар баён этилган. Уларнинг ҳар бири алоҳида ўрганиш ва таҳлил қилишни талаб этади. Масалан, юзлаб тоғ ва дарёлар, кўлларнинг пайдо бўлиши, хоссалари ҳақидаги далиллар «Авесто»даги бу соҳага доир фикрларни янада тўлдирди.

Бундан ташқари «Бундахшин»нинг алоҳида бобларида давлатнинг тузилиши, раис (раҳбар, давлат бошлиғи) сифатлари, хислатлари махсус баён этилган, раисга йўл-йўриқлар кўрсатилган, пандлар берилган. Ушбу ёдгорлик қадим замонлардаги таълим тизимининг ўрганишда ҳам ғоятда қимматбаҳо манба ҳисобланади. Чунки унинг «Донишманднинг ўз фарзандига насиҳати», «Устоз (муаллим)нинг биринчи синф ўқувчисига панди», «Солномашунослик хусусида» каби қисмларида ёш авлод тарбияси, камолоти олдида ота-она, жамоа, қўни-қўшни, муаллимларнинг бурч ҳамда вазифалари, ўқувчининг мактабда, кўчада, устоз, ота-она, кексалар, катталар ҳузурида ўзини тутиши қоидаю йўсинлари бирма-бир санаб ўтилиб, унга риоя қилиш мезонлари кўрсатилган. «Кичикликда билим олсанг, йигит бўлгач, бошинг эгилмайди» дейилади унда. Мактабда ўтириш, қалам-дафтарга қандай муносабатда бўлиши, дастурмол, тиш тозалагич (мисвок)ни қандай асраш, турмуш озодлиги, шахсий покизалик қоидалари баён этилган.

Шунингдек, «Бундахшин» жиддий тарихий аҳамиятга ҳам молик китобдир. Унда каёнийлар сулоласининг қавм ва уруғлари, етти мўъбаднинг саргузашти, Прушасп (Зардушт отаси)нинг аجدодлари, яъни шажараси тафсилотлари баён этилиб, тўла рўйхати илова қилинган. Бу эса маздопарастлик динининг асосчиси Спитамон Зардушт ҳаёти ва фаолиятини тўлароқ тасаввур этиш учун ноёб далиллардир.

Хуллас, «Бундахшин» қадимги Турону Эрон халқлари аждодларининг тарихи, илмий дунёқараши, фалсафий, маърифий тафаккурини ўрганишга хизмат қиладиган, «Авесто» хусусидаги тасаввурларимизни янада мукамаллаштиришга қўмаклашадиган ягона ёдгорликдир. Хусусан, турли фан соҳаларининг, айниқса астрономия, табиатшунослик, кимё, геология фанларининг пайдо бўлиши тарзини аниқлашда ҳам ёдгорлик шу фан соҳаси мутахассисларига асқотади.

«ДИНКАРД»

«Динкард» («Дин саргузаштлари»)нинг ёзилиши халифа ал-Маъмун (813—833) ҳукмронлиги даврида зардуштийлик дини донишмандларидан Абдуфарибаг томонидан бошланиб IX асрнинг охирларида Атурпат Ҳамид ўғли томонидан битиб тугатилган. «Динкард» 9 китобдан иборат бўлган, бизгача 7 китоби етиб келган, холос.

Ёдгорлик тўла маънода зардуштийлик дини тарихи ва назариясига бағишланган. Унда, бир томондан, «Авесто»нинг яратилиши, Александр Македонскийнинг Эронга ҳужуми пайтида ёқиб юборилиши, кейинчалик Ардашер ва Тансарлар томонидан қайта тикланиши жараёнлари, пешдодийлар сулоласининг мукамал тарихи баён этилган. Иккинчи томондан эса, китобда «Авесто»нинг 21 китобининг мундарижаси конспект тарзида нисбатан тўлароқ қайта ҳикоя қилинган. Бунда асосий эътибор ўрта аср китобхонига иложи борича зардуштийлик динининг моҳиятини батафсил изоҳлашга, унинг кўпхудоликдан туб фарқини, устунлигини тушунтиришга, таъриф ва тавсифлашга қаратилган, буддизм ва монийликдан афзаллигини кўрсатишга интилган.

Мазкур ёдгорликдан «Авесто»даги барча мифлар, етти тангри фаолияти билан боғлиқ тафсилотлар лўнда тарзда келтирилган. Хусусан, Зардушт саргузашти, унинг аждодлари қисмати билан боғлиқ барча мифологик асарлари жамланган, зарур изоҳ ва шарҳлар билан таъминланган. Шунинг учун ўрта асрларда «Авесто» ва зардуштийлик динини тарғиб қилиш, бу эътиқоднинг пайдо бўлиши тарихи, моҳиятини ўрганишда ушбу манбаанинг қиммати беқиёс. Барча авестунослар, таржимон ва лўғатнависларнинг кўпроқ «Динкард»га мурожаат этишларининг боиси ҳам худди ана шундадир. Зероки, китобда ҳар бир диний тушунча, атама, тарихий,

мифологик ва афсонавий номларнинг анча атрофлича ва чуқур талқинлари ҳам берилган.

ЗАРДУШТ ПАНДЛАРИДАН

Доно ўз ақлу фаросати билан нодон қалбини ёритмоғи лозим.

Доно ўзгаларни ўз билимидан баҳраманд этмоғи зарур.

Эй мардум! Шундай киши гапига қулоқ тутгинки, у донишманд ва ростлик тарафдори бўлсин.

Ким фаросатли, оқил ва тўғри бўлса, парвардигори олам унинг ҳомийсидир.

Аҳурамаздо ўз қудратини поктийнат кишиларга кўрсатади.

Кексалар гапига қулоқ солинг ва андиша билан мулоҳаза юритиб, яхши билан ёмонни ўзингиз ажратиблинг.

Оташдек пок ва дурахшон бўлинг!

Покхилқат кишигина Тангри иноятига эришади.

Эй Аҳурамаздо! Сени қалб кўзи билан кўргандагина ҳамма нарсанинг яратувчи ва бошловчиси, пок руҳнинг мояси сен эканлигингни англадим.

Эй Аҳурамаздо! Бизни ўзингнинг муқаддас ақлинг моясидан баҳраманд эт.

Жаҳонга ҳақорат кўзи билан қарайдиган кишилар поктийнатликдан йироқдирлар.

Поктийнат кишилар тўғрилиқ ва дўстлик тарафдоридирлар.

Пок хулқли юрт ҳамини юксалиш ва тараққиётда бўлади.

Жаннат муқаддас Маздога ақл билан пайравлик қилганларга насиб этади.

Аҳурамаздогина ўғил қалбига Оша эҳтиромини жо этади.

Кишилар яхши хулқ билан камолот ва мангуликка эришадилар.

Яхшилик одамни мангулик кишвари — жаннатга элтади.

Ҳар бир киши андиша, гуфтор ва кирдорда муқаддас ақлга суянмоғи лозим.

Эй Маздо! Жаҳонда сулҳу тинчликни таъминлайдиган донишмандликнинг падари сенсан!

Ақли расо бўлган киши бахтли ва фаровон яшайди.

Юксак ақл Пули Сиротда яхши ва ёмонни ажратиб олади.

Ҳар бир зардуштий адолатли, сулҳжўй ва некандош бўлиши лозим. У гина-кудуратли ва жангари бўлмаслиги керак.

Биз ҳайвонларнинг кўпайиши, парвариши, уларга озиқ-овқат тайёрлаш, бинолар қуриш пайдан бўлмоғимиз даркор. Ҳатто, ўзимиз учун озиқ-овқат, кийим-кечак ҳозирлаш учун ҳам биз чорвадор бўлмоғимиз лозим.

Эй Маздопарастлар! Чорва молларини яхши парвариш қилинг, уларни беҳуда озор ва қатлдан асранг.

Яхши устозлар Тангрига яқин одамлардирлар.

Нодоннинг ибодат пайтида рақсга тушгиси келади.

Одамларга яхшилик қилмоқ — дунёдаги энг мўътабар одатдир.

Тангри шому саҳар бандаларига ёрдам берадиган одамларни ёқтиради.

Рост сўз сендан қоладиган энг қутлуғ ёдгорликдир. Адашганларни тўғри йўлга бошлаган одамнигина яхши одам дейиш мумкин.

Тангри барча билим ва ҳунарларнинг калитидир.

Ҳушёр одам ўз қадамини билиб босади.

Яздон огоҳлик ва билим сарчашмасидир.

Қаерда икки тан бир-бирини қўлласа, ўша ерда иш юришади.

Ҳақгўйлик ва ростлик Тангри одатдир.

Рост амалдан бошқа ҳеч нарса билан шуғулланма.

Ҳаммага яхшилик тилайдиган одамларга яхшилик етсин.

Тоғ жилғаларидан биттасини қуритган одам Тангри душманидир.

Дўстлик риштасини поклик билан маҳкам тутинг.

Ер юзининг яхшилари адоғсиз дарёдирлар.

Поклик — инсон туғилганидан умрининг охиригача қилинадиган энг яхши амалдир.

Ким ёлғон сўзга оғиз очса, бахт қуши ундан қочади.

Гапирувчи нодон бўлса ҳам, тингловчи доно бўлмоғи зарур.

Сукут — энг буюк одоб.

Ватаннинг тутуни ҳам ширин.

Қиз болани ура кўрманг, хонадонингиз бахтсизликка учрайди.

Овқатланиш пайтида гапирмоқ гуноҳи азимдир.

«АВЕСТО» ЛУҒАТИ

«Авесто»даги сўз, ибора ва мураккаб жумлаларни изоҳлаб, шарҳлаб тушунтириш ёдгорлик яратилган даврданоқ бошланган. Доктор Фаридун Жунайдийнинг таъкидлашича, Сосонийлар даврига келиб у анъанавий бир тусга кирази ва «диний тушунча», «диний ибораларни изоҳлаш» деган атама пайдо бўлади. «Динкард», «Бундахшин» сингари ёдгорлик таркибидаги «Авесто»га оид. Зардушт ва зардуштийликка доир мулоҳазалар ана шу эҳтиёж замирида пайдо бўлган. Ушбу анъана Моваруннаҳру Эронда халифалик ҳокимияти жорий қилингандан сўнг ҳам давом этган. Чунончи, сосонийлар даргоҳидаги «Китобий одамлар», яъни илоҳий аҳкомлар билимдони — авесто ва паҳлавий тилларини биладиган зардуштий уламолар халифа саройлари билан боғланиб, қадимги диний қоида, удумларни араб тилига ўгириш, шарҳлаш билан шуғулланган. Ибн Сино фойдаланишга муваффақ бўлган Бухоро китобхонасида ана шу хилдаги «Кўҳна китоб» таржималари бўлган.

Шундан сўнг «Авесто» шарҳлари, сўз ва ибораларини изоҳлаш, таржима қилиш тўхтаб қолади. Юқорида таъкидланганидек, Француз шарқшуноси Анкетил Дюперрон Жанубий Ҳиндистондаги зардуштий форслар орасида 15 йил яшаб (XVIII аср) «Авесто» алифбосини ўзлаштириб, тилини ўрганиб, юртига қайтгач, махсус луғат тузиб, «Яшт»ларни таржимаси билан нашр эттиради. Шундан сўнг инглиз ва немис тилларида ҳам «Авесто» луғатлари тузилади. 80-йилларнинг бошларига келиб доктор Эҳсон Баҳромий «Авесточа-форсча-инглизча» луғат тузишга киришиб, 20 йил давомида 100 минг белгини қамраб олган «Авесто» калималари луғати»ини тузишга муваффақ бўлади. Муаллиф қўлёзмани кўтариб, идора-идора, нашриётдан нашриётга юради. Аммо бирон бир «харидор», «ҳомий» топилмагач, илм даргоҳини тарк этиб, деҳқончилик билан шуғуллана бошлайди.

Кунлардан бир кун «Бунёди Нишопур» нашриётининг бошлиғи Фаридун Жунайдий бир олим дўстига Язд шаҳридаги уламо, донишмандларнинг бир нечасини жалб этиб, «Авесто» луғатини тузиш лозимлиги маслаҳат беради. У «бундай луғат тайёр, уни Эҳсон Баҳромий тузган», дейди ва унинг бир дафтари менинг қўлимда» деб ўша нусхани келтириб беради. Жунайдий луғат билан танишиб чиққач, муаллифни қидириб топадилар ва уч

йил давомида нашриёт ходимлари луғат муаллифӣ билан ижодий ҳамкорликда ишга киришилади. Натижада тузилганига 24 йил бўлгач, «Авесто» калималари луғатий» 1997 йили дунё юзини кўради.

Тўрт жилддан иборат бу изоҳли луғат Фаридун Жунайдининг анчагина батафсил сўз бошиси ва авесто — форсча — инглизча матнлар изоҳидан иборат. Муқаддимада ношир «Авесто»нинг яратилиши, қисмати, унинг бизгача етиб келган қисми дастхатлари, уларнинг кўчирган котиблар, авестошунослик тарихи хусусида янгиликларга бой маълумотлар келтирган. Жумладан, муаллифнинг паҳлавий тилида зардуштийлик динига доир сўз ва атамаларнинг махсус изоҳлари яратилгани, Бухоро амири китобхонасида ҳам бундай изоҳ китоблари мавжуд бўлганлиги хусусидаги маълумотлари қимматлидир. Шунингдек, муаллиф сосоний шоҳ Балаш топшириғи билан «Авесто»нинг 21 наски тўла жамлангани, китобшунослар, қўлёсмани хушнавис қилган котиблар ҳақидаги янги маълумотлари ҳам хийла мароқлидир. Муаллифнинг хабар беришича, яздлик бир маздопараст донишманддан «Авесто»нинг янги қўлёсмаси топилиб, Бунёдий Нишопур кутубхонасига қабул қилиб олинган. Бу нусха ўзининг тўлаллиги, яхши сақлангани, хатининг бениқсонлиги билан сосонийлар даври нусхалари билан рақобат қила олади. Шунинг учун ҳам бу авестошуносликдаги энг сўнгги топилма ва янгилик ҳисобланади. Кекса донишманд, кўҳна китоблар муҳиби Шоҳмардон Пуримардон уни кўз қорачиғидай асраган экан. Шу дастхатдаги бир парчага қараганда, Мовароуннаҳрнинг «Авесто»даги номи «Вардивардон» экан. Бундан ташқари, кириш қисмида луғатнинг тузилиши, ундан фойдаланиш усуллари, уни нашрга ҳозирлаш жараёнида иштирок этган ходимлар ҳақида маълумотлар баён этилган. Гап шундаки, «Авесто»даги муайян бир сўзни уч-тўрт марта териш, унинг турли қисмларини кесма тарзда алоҳида қоғозларга ёпиштириш билан у ёки бу сўзни ҳосил қилиш сингари жараёнда кўпчилик заҳмати сингган.

«Авесто» калималари луғати» жуда катта илмий, назарий, амалий ва маърифий аҳамиятга эга. Унда ёдгорликнинг бизга қадар сақланиб қолган қисмидаги деярли барча сўзлар қамраб олинган ва изоҳланган. Улар шу соҳа билан қизиққан барча илм — адаб аҳлига чуқур билим беради. Чунончи, ҳозиргача барча авесто-

шунослар тадқиқотларида Тангри Аҳурамаздо яратган 16 «кишвар»нинг биринчиси «Айрона Важа» деб нотўғри ёзиб келинар ва унинг қайси минтақада жойлашганлиги хусусида баҳс юритиларди. Луғатда Тангри яратган биринчи кишвар «Эрон Виж — Хоразм ҳудудидаги қадимги давлат», «Дарёи Фароҳи Қарт — Минг шохбча ва минг каналли Амударё», «Ҳукар — Помир тизма тоғлари», «Авесто» — илм ва огоҳлик, деб аниқ шарҳланган.

Олдин таъкидланганидек, «Авесто»да минглаб атамалар, номлар, диний, фалсафий, иқтисодий, сиёсий, касбий тушунчалар борки, уларнинг аксариятини соҳа мутахассислари ҳам тушуниши қийин эди. Мазкур луғатда сосонийлар давридаги анъана ва тажрибалардан фойдаланиб, минг бир маънога эга бўлган ана шу хилдаги тушунчаларни имконият доирасида муаллиф кенгроқ, батафсилроқ шарҳлашга интиланган. Маълумки, истиқлол шарофати билан мамлакатимизда аждодлар меросига, миллий қадриятларга муносабат мутлақо ўзгарди. «Авесто» калималари луғати» китоби дастурий характерга эга бўлганлиги учун у барча Шарқ давлатларида ёш авестошуносларни тайёрлаш, қадимги меросимизга келажак авлодда меҳр уйғотишда муҳим аҳамиятга молик бир китобдир. Яқинда мазкур нашриёт Ҳусайн Шаҳиди Мозандаронийнинг «Фарҳанги «Шоҳнома» («Шоҳнома»даги киши ва жой номлари луғати)»ни нашрдан чиқарди. Бу луғатни тузиш ва айрим номларни изоҳлашда «Авесто» матни ҳамда «Авесто» луғати»дан ҳам истифода этган.

МҮНДАРИЖА

Маънавий меросимиз сарчашмаси (Н. Комилов)	3
Зардуштнинг ҳаёти ва фаолияти	6
«Авесто»нинг таркибий қисмлари ва моҳияти	13
Авестошунослик тарихи	18
Зардушт фалсафаси	26
«Авесто»да меҳнат ва яратувчилик мадҳи	33
«Авесто»да таълим ва устоз талқини	40
«Авесто» ва бадий адабиёт	45
«Авесто» ва тиббиёт илми	51
«Авесто»да оила ва аёл эрки талқини	57
«Ардвиссура Анаҳито» қасидаси хусусида	62
Анаҳито тошбитикларда	66
«Авесто» жўгрофияси	66
«Авесто» ва халқ байрамлари	74
Оташкада — маънавият ўчоғи	77
Қаграда ҳаёт акси	79
Асл насли деб	83
Интиҳо	86
Иловалар	88
«Бундахшин»	88
«Динкард»	90
Зардушт пандларидан	91
«Авесто» луғати	93

И л м и й - о м м а б о п ж а н р

Ҳамиджон Ҳомидов
«АВЕСТО» ФАЙЗЛАРИ

Ўзбек тилида

Муҳаррир *Ансорибдин Иброҳимов*
Мусаввир *Темур Саъдулла*
Тех. муҳаррир *Валентин Веремеюк*
Мусаҳҳиҳ *Зиёда Латифхон қизи*

ИБ № 307

Теришга берилди 17.09.2001 й. Босишга рухсат этилди 16.10.2001 й.
Бичими 84×108¹/₃₂. Шартли босма табоғи 5,04. Нашр босма табоғи 5,0.
Адади 2000 нусхада. Баҳоси шартнома асосида. Буюртма № 144.

Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси наشري. Тошкент—129,
Навий кўчаси, 30-уй. Нашр рақами № 38.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-
журнал фабрикасида chop этилди. Тошкент—194, Юнусобод даҳаси, Мурод
кўчаси, 1-уй.